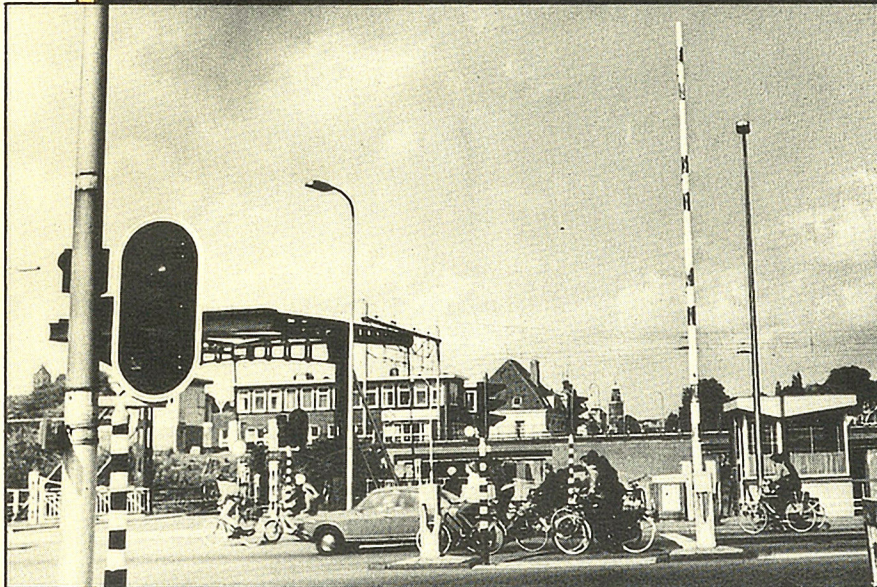
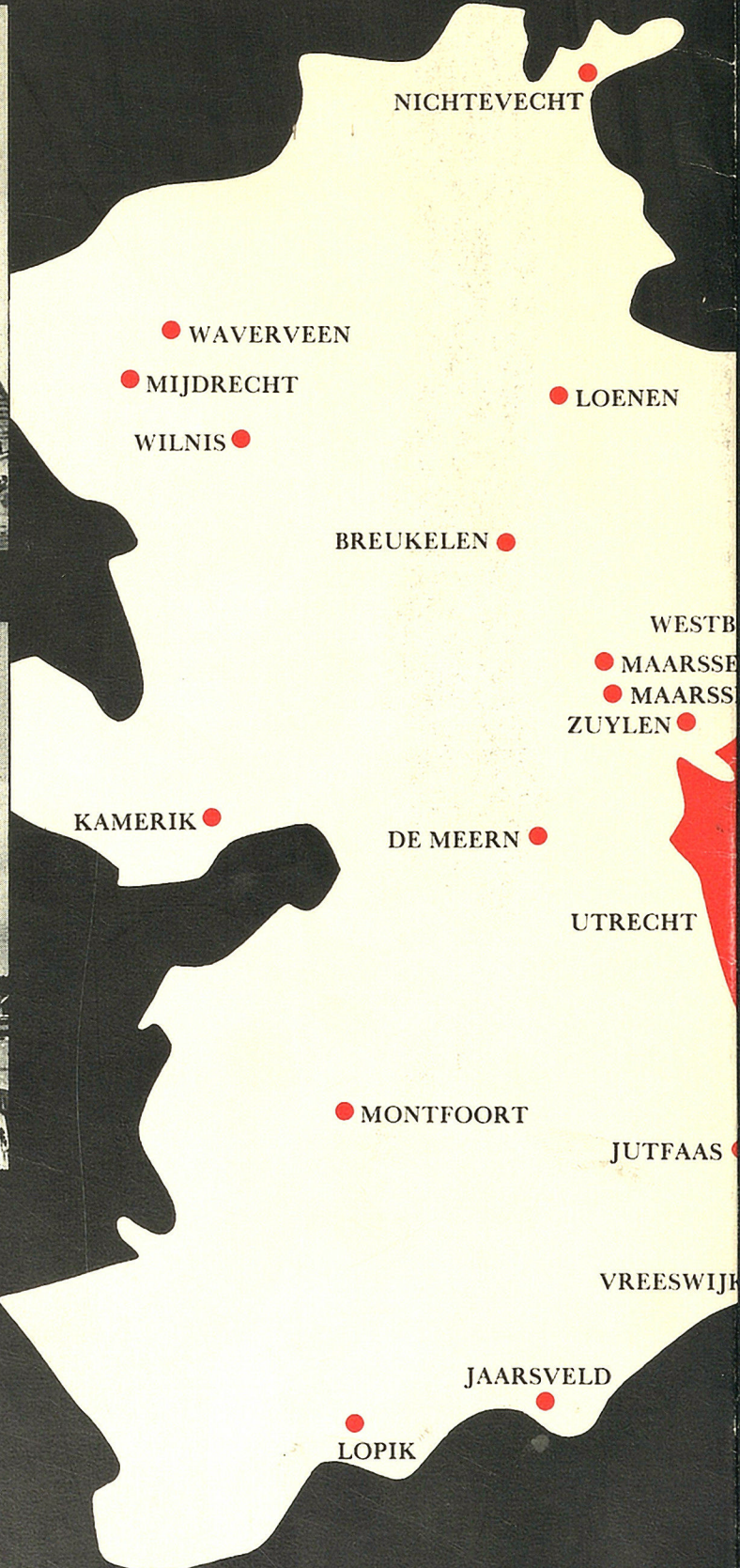

LANDSCHAP IN UTRECHT

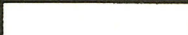

**TENTOONSTELLING TER
GELEGENHEID VAN
HET 75-JARIG
BESTAAN VAN
STAATSBOSBEHEER**

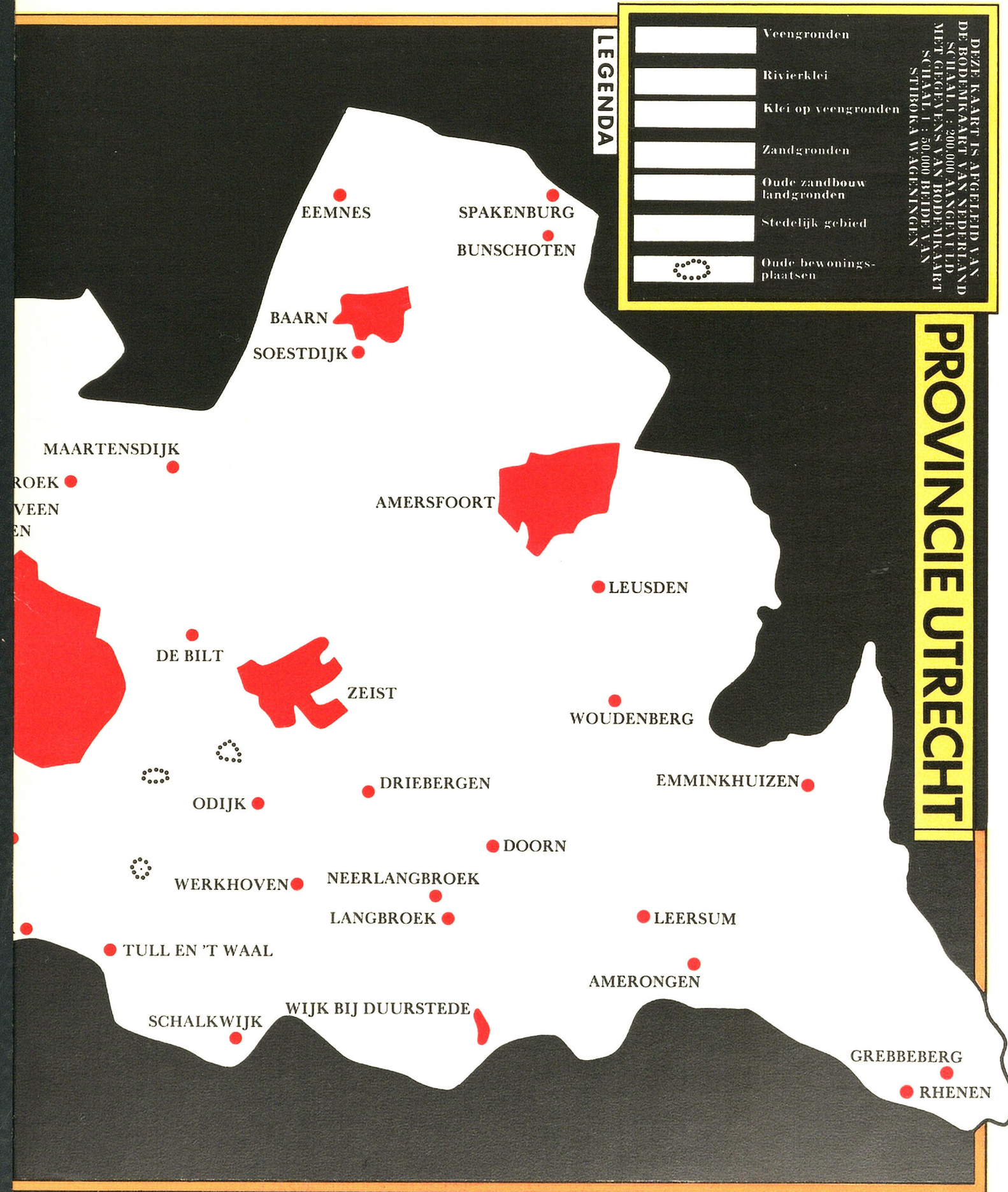

DEZE KAART IS AFGELEID VAN
DE BODEMKAART VAN NEDERLAND
SCHAAL 1 : 200.000 AANGEVULD
MET GEGEVENS VAN BODEMKAART
SCHAAL 1 : 50.000 BEIDE VAN
STIBOKA WAGENINGEN

LEGENDA

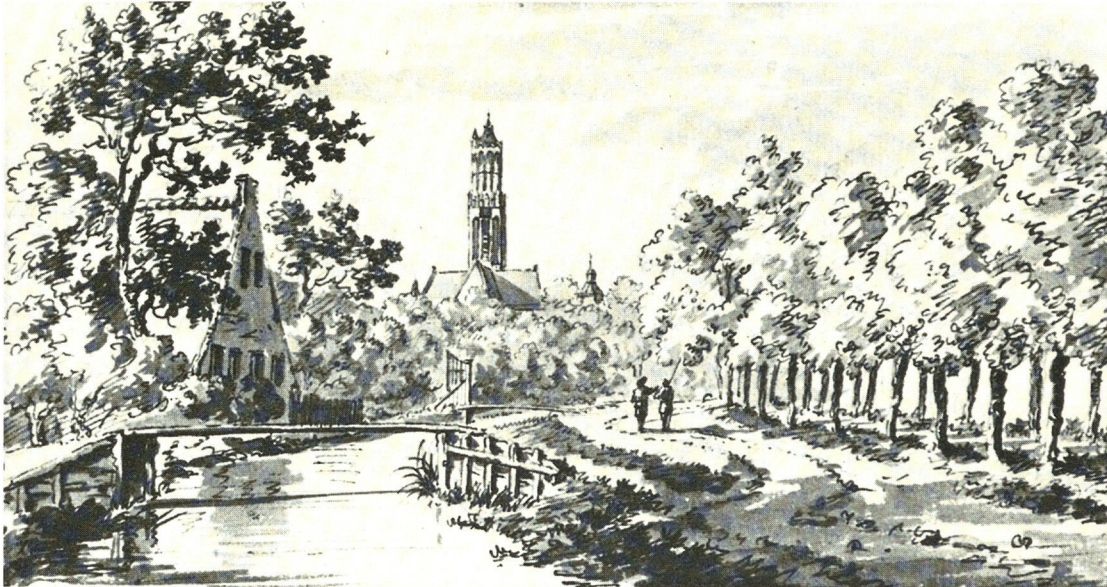
	Veengronden
	Rivierklei
	Klei op veengronden
	Zandgronden
	Oude zandbouw landgronden
	Stedelijk gebied
	Oude bewonings- plaatsen

PROVINCIE UTRECHT

LANDSCHAP IN

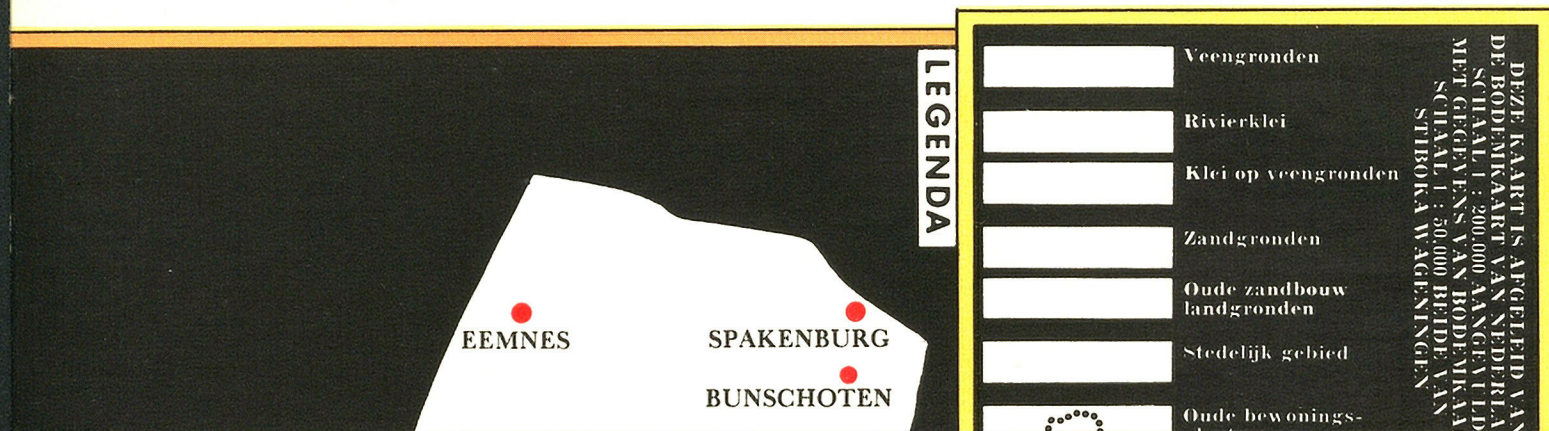
UTRECHT

CENTRAAL MUSEUM UTRECHT
18 SEPTEMBER - 3 NOVEMBER
1974

TENTOONSTELLING
TER GELEGENHEID VAN
HET 75 JARIG BESTAAN
VAN STAATSBOSBEHEER

ERRATA Catalogus der tentoonstelling Landschap in Utrecht

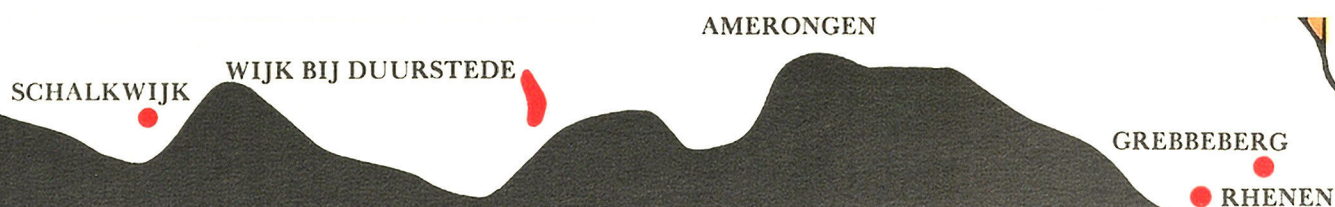
pagina 9 voor Hergelijken (2e kolom, 1e alinea) leze men Vergelijken

pagina 14 eerste kolom:

Het blok van elf regels te beginnen onder de zevende regel van de tweede alinea dient te worden gelezen onder de eerste regel van de tweede alinea van de tweede kolom

De catalogusnummers 43 en 44 staan resp. vermeld na de nummers 17 en 18 (pagina 23)

pagina 28 Beide afbeeldingen horen bij catalogusnummer 49.

bil
de
'La
Ut
stre
ma
lan
var
Sta
zet
da
mi
de
de
da
ge
de
cie
de
lev
len
geg
sch

sta
len
sch
te
dra
gro
rek
vor
nar
en
doe
ker
ver
to'
oue
pro
dig
die
var
wa
he
ma
aa
ka
ir.
ter

tus
vin

Het vijfenzeventigjarig jubileum van het Staatsbosbeheer in Nederland vormt de aanleiding tot het houden van de tentoonstelling 'Landschap in Utrecht' in het Centraal Museum te Utrecht. De bemoeienissen van het Staatsbosbeheer strekken zich niet alleen uit over het staatsbosbezit, maar ook over het behoud van natuurgebieden en over landschapsbouw, met andere woorden over een deel van ons milieu. Daarom zijn de organisatoren, het Staatsbosbeheer en het Centraal Museum, bij de opzet van de tentoonstelling uitgegaan van de gedachte dat de kunst ditmaal niet het doel moet zijn maar een middel om een zekere kennis over te dragen betreffende het milieu en de verschillende soorten invloeden die de mens soms ten goede, vaak echter ook ten kwade daarop kan uitoefenen. De kern van de expositie wordt gevormd door een honderddertigtal 17de, 18de en 19de eeuwse tekeningen van landschappen in de provincie Utrecht met als vergelijkingsmateriaal foto's van de huidige situatie op die plaatsen. Daarnaast worden levend en gedroogd plantenmateriaal en bodemprofielen getoond, aangevuld met dia's, waardoor een indruk gegeven wordt van de elementen die samen een landschap vormen.

De tentoonstelling is tot stand gekomen dank zij de medewerking van zeer velen. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk gaf financiële steun voor dat gedeelte der expositie dat een duidelijk edukatief karakter draagt, de Nederlandse Heidemaatschappij nam het grootste deel der kosten van de katalogus voor haar rekening. Van de zijde van het Staatsbosbeheer ondervonden wij de grootst mogelijke medewerking. Met name moge hier genoemd worden de Heer A. Elffers en Jhr. ir. J. E. M. van Nispen tot Pannerden, die ons door hun grote deskundigheid behoedden voor het maken van fouten op een terrein dat het onze niet is. Bovendien maakte de Heer Elffers het merendeel der foto's die zoveel mogelijk korresponderen met de op de oude tekeningen afgebeelde plaatsen en gebieden in de provincie Utrecht. Grote dank zijn wij ook verschuldigd aan de Heer J. Landweer van de Plantsoendienst van Amstelveen voor het ter beschikking stellen van levend en gedroogd plantenmateriaal, aan Rijkswaterstaat, o.a. voor de levering van de maquette van het gebied rond het kasteel de Heemstede, die gemaakt werd onder leiding van ir. K. E. Huizinga en aan de Stichting Bodemkartering voor het afstaan van kaartenmateriaal en bodemprofielen; bovendien stond ir. F. J. Stuurman van Stiboka ons met raad en daad terzijde.

De nauwe samenwerking tussen het Staatsbosbeheer en het Centraal Museum vindt ook haar neerslag in de katalogus. Van de zijde

van het Staatsbosbeheer werd de inleiding over het landschap in de provincie Utrecht geschreven door de Heer R. J. Benthem, terwijl het kunsthistorische en didaktische gedeelte verzorgd werd door stafleden van het museum, Mevrouw dr. L. Brozek-Dolezal, drs. Hoos Blotkamp en drs. Jos de Meyere, hierin bijgestaan door Mejuffrouw H. Kreps, Mejuffrouw I. Voorsteegh en drs. H. Spiegelenberg. Bijzondere medewerking — waarvoor wij zeer dankbaar zijn — mochten wij verder nog ondervinden van de Heer G. A. de Graaf, werkzaam bij het Rijksarchief te Utrecht voor de verzorging van de passe-partouts voor de tekeningen en van de Heer de Heus van de Rietveld-akademie te Amsterdam door wiens leerlingen Jean Cameron, Annemieke Bunjes, Jan Scholtus en Marius van Straalen het filmpje gemaakt werd dat tijdens de tentoonstelling vertoond wordt. Ook gaat onze dank uit naar de redakties van een groot aantal tijdschriften die ons gratis materiaal afstonden voor de leestafel.

De vormgeving van katalogus en affiche en de inrichting van de tentoonstelling waren zoals steeds in handen van Anthon Beeke het drukwerk werd verzorgd door Drukkerij Van Rossum.

Zonder de royale medewerking van de bruikleengevers, die niet alleen hun kostbaarheden voor deze expositie ter beschikking stelden maar ook met ons meedachten en mee zochten, zou de tentoonstelling 'Landschap in Utrecht' nooit verwezenlijkt hebben kunnen worden. Onze dank gaat uit naar H. M. de Koningin voor haar bereidheid tot uitlenen van een aantal tekeningen uit het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage en naar de directies van het Museum Flehite te Amersfoort en van het Gemeentelijk Archief en Rijksarchief beide te Utrecht.

Adeline M. Janssens directrice Centraal Museum

Utrecht, hart van Nederland, knooppunt van verkeer, ontmoetingsplaats voor velen. Zozeer dienden stad en provincie door de eeuwen heen tot pleisterplaats en trefpunt, dat hun infrastructuur en identiteit er goeddeels door zijn bepaald. Wegen, kanalen, rivieren en spoorlijnen vinden hier elkander. En zo is het ook met een reeks van zeer verscheiden landschappen, die er binnen de nauw getrokken grenzen der provincie samenkomen.

De gunstige geografische situatie en de landschappelijke diversiteit hebben ongetwijfeld het ontstaan en de groei van de centrumfunctie van Utrecht bevorderd. Menselijke activiteit heeft daarop ingespeeld en de natuurlijke gegevenheden verder ontwikkeld. Het resultaat was een zeer gedifferentieerd milieu, zoals men dat maar zelden op zulk een beperkt grondgebied aantreft.

Hoewel ernstig bedreigd en op tal van plaatsen deerlijk geschonden is dit van nature rijk geschakeerde cultuurlandschap nog altijd van een kwaliteit die een zorgvuldig ruimtelijk beleid en een ecologisch verantwoord beheer noodzakelijk maken.

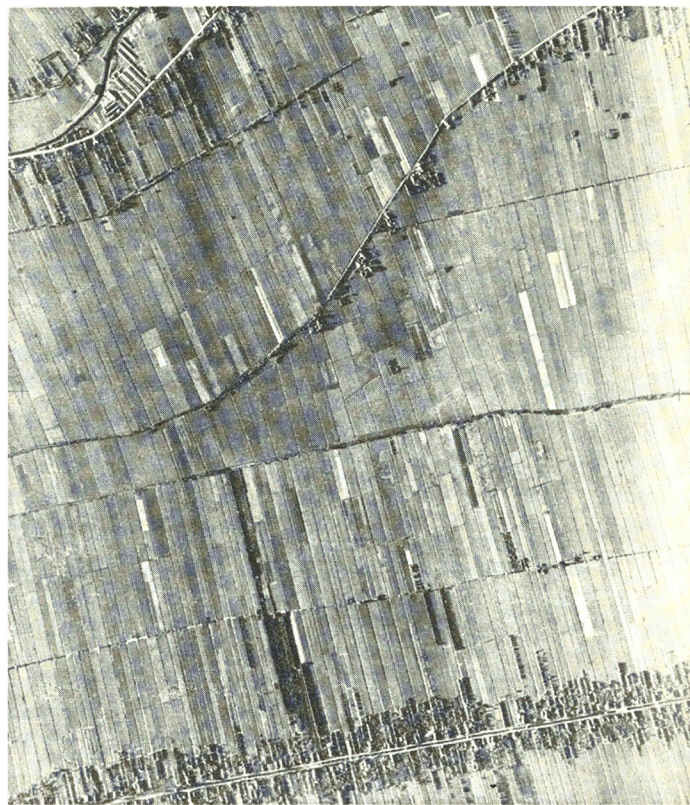
Het is een goede gedachte om door deze tentoonstelling meer belangstelling te wekken voor het behoud en de ontwikkeling van die landschappelijke waarden.

Géén van onze provincies geeft inderdaad in zo'n klein bestek zulk een veelheid van landschapsvormen te zien. Welke typologie men ook kiest, kenmerkend voor het Utrechtse landschap blijft de grote afwisseling in het beeld van stad en land, zoals die zich in deze kleinste Nederlandse provincie manifesteert.

Pleistocene gronden in het oosten en jongere holocene formaties in het zuiden, noorden en west envormen de basis van dit cultuurlandschap. De elementaire krachten van wind en water, de kwaliteit van de bodem en de technische mogelijkheden van de mens bepaalden tenslotte de inrichting van het land, het grondgebruik, de bewoning en daarmee de gestalte van het landschap, zoals we die nu kennen.

In het zuiden en zuidwesten kan dit landschap, gemodelleerd door het wisselend beloop van de Rijn in een proces van vele eeuwen, nog altijd gelden als een voorbeeld van wat Marsman moet hebben bedoeld toen hij denkend aan Holland brede rivieren zag die traag door oncindig laagland gaan.

Wijk bij Duurstede, Vreeswijk, IJsselstein, Montfoort en Oudewater markeren door hun ligging en hun oude kernen nog altijd een belangwekkend stuk geschiedenis van dit laagland.

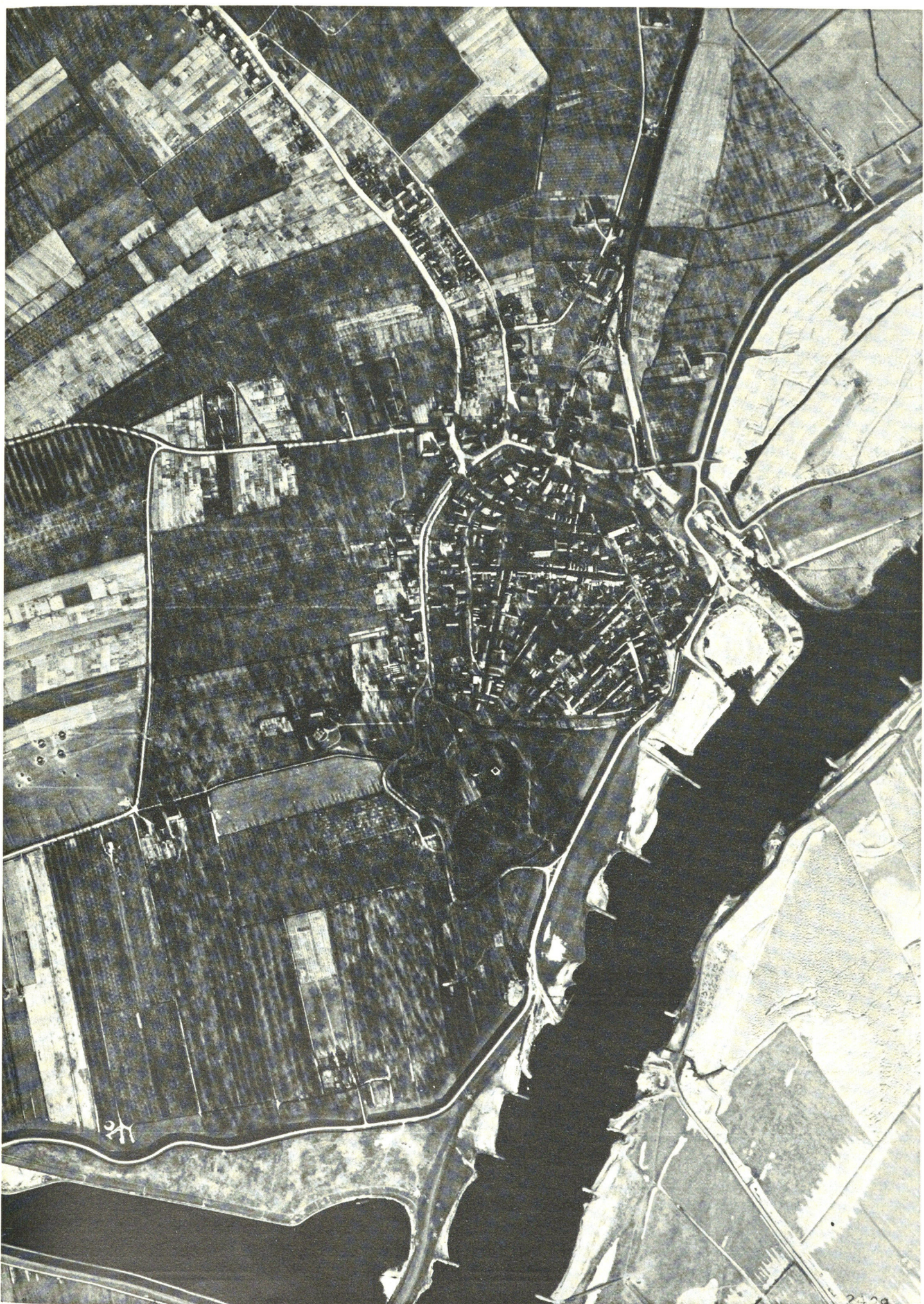
Wellicht minder spectaculair maar historisch niettemin boeiend is ook het 'slagenlandschap' van de Lopikerwaard, waar de duizenden lange, smalle kavels ter weerszijden van de Benschopper Wetering, nog

Wijk bij Duurstede aan de Lek;
links onder het Amsterdam-Rijn
kanaal en rechts boven de
Kromme Rijn.

Slagenlandchap met de
Hollandse IJssel bij Snichwaard
en onderaan de Benschopper
Wetering.

Het Goyse Doorp in het
rivierenlandchap, een zeer oude
bewoningsplaats; het Amsterdam-
Rijn kanaal en het landgoed
Wickenburg.

tot op heden uitdrukking geven aan de ontstaanswijze van dit zo karakteristieke Utrechtse poldergebied

Langs de Hollandse IJssel, de Leidse Rijn en de Oude Rijn zet dit slagenland-schap zich over een grote uitgestrektheid voort in het indrukwekkende veenweidegebied, dat zich naar het westen verliest in het thans zo véélbesproken 'groene hart van Holland'. In het land van Kamerik en Zegveld en ook verder naar het noorden in de polders van Kockengen, Wilnis en Vinkeveen is dit oer-Nederlandse weidelandschap nog van een grote gaafheid. De enkele hier uitgevoerde ruilverkavelingen hebben daaraan geen afbreuk gedaan. Integendeel, de verzorging van het landschap en het recreatieve gebruik hebben er nieuwe impulsen door gekregen

Nog zo'n wijd, open land, ook volledig voor weidebouw bestemd, maar toch van een ander karakter, ligt er in de boomloze polders ten oosten en ten westen van de Eem. Amersfoort, de Gooise steden en de bossen van de heuvelrug sluiten die ruimte aan de zuid- en westkant af. Maar naar het noorden en oosten is de begrenzing minder nadrukkelijk en gaat dit wijde land onmerkbaar over in de oude meentgronden van Huizen en Nijkerk en in het grauwe water van het Eemmeer. Naast Spakenburg en Bunschoten zijn het ook de kleinere nederzettingen van Eemdijk en Eembrugge die, met de boerderijen van Eemnes langs de Wakkerendijk, nog enig reliëf aan dit landschap geven

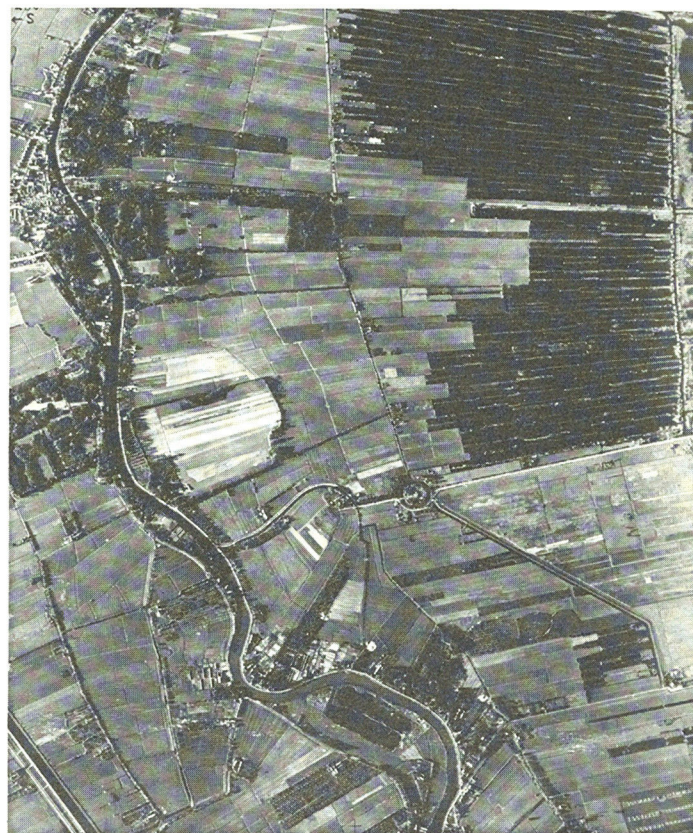
Vogels hebben vanouds hun stempel gezet op deze lage landen. Grutto's, kieviten, kemphanen en leeuweriken in het voorjaar en wilde ganzen in het winterhalfjaar. Hun aanwezigheid wordt in hoge mate bepaald door de wijdheid en de rust van dit land. Trouwens het kenmerkende karakter van dit landschap als geheel is onlosmakelijk verbonden met het voortbestaan van deze immense open ruimte. Met het oog daarop dient de vraag om de bouw van nieuwe boerderijen, buiten de kernen wel zeer zorgvuldig te worden overwogen. Een dergelijke bouw zou zich tot bepaalde daarvoor aan te wijzen zones kunnen beperken

Van grote betekenis voor het behoud van flora en fauna in deze provincie is ook het landschap van de veenplassen: het gebied van Loosdrecht en Tienhoven en ook dat van Westbroek met de Molenpolder en de Maarsseveense plassen. Ten westen van de Vecht zijn daar voorts de Vinkeveense plassen met hun oeverlanden en legakkers en het daarbij aansluitende natuureservaat van Botshol. Deze waterwereld vormt nog altijd een waardevol refugium voor het rijke natuurleven van de eertijds uitgestrekte laagveenmoerassen van westelijk Nederland

Het is eigenlijk een wonder dat stilteminnende vogelsoorten als roerdompen, woud-aapjes, kiekendieven, krooncenden en blauwborstjes er nog altijd een passend biotoop kunnen vinden, ondanks de nabijheid van de dichte bevolkingsconcentraties in Utrecht en de westelijke randstad

Ook de plantenwereld is er nog van een ongedachte rijkdom. Niet alleen de soortenrijke samenstelling, maar ook de boeiende overgangen van water en oevervegetaties naar verlandend schraalland en moerasbos dragen daartoe bij

Behalve deze biologische betekenis bezit het landschap van de Utrechtse veenplassen bovendien een hoge recreatieve waarde. Dat geldt met name voor Loosdrecht en Vinkeveen, maar

ook voor de Maarsseveense plassen, waarvan een deel in het kader van een ruilverkaveling werd ingericht tot watersportcentrum. Met elkaar vormen deze plassen een ontspanningsgebied van een zeer bijzonder allure.

In het veelvormige beeld van de Utrechtse landschappen nemen de landgoederen een zeer opvallende plaats in. In geen enkele andere provincie hebben dit soort parken het aanzien en de schoonheid van het land in zo hoge mate bepaald als hier. En toch is juist dit landschapstype, méér dan de eerder genoemde, geheel en zeer bewust door menselijke 'vormwil' ontstaan

De Vecht links; rechts de Loosdrechtsche legakkers, langgerichte cilanden die ontstaan zijn door het wegbaggeren van veen.

De buitens, kastelen en landgoederen van de Vecht en de Utrechtse heuvelrug, van de Langbroeker Wetering en de Kromme Rijn zijn nog altijd de ruggegraat van het natuurschoon in dit gewest. Hoewel op vele plaatsen ernstig aangetast is dit cultureel-landschappelijk erfgoed voor de huidige generaties wellicht van nog groter waarde dan voor ons voorgeslacht. Eertijds immers waren deze buitens

het ontspanningsgebied van slechts een klein aantal bevoorrechte families. Thans evenwel zijn ze met hun bos en oud geboomte van onschatbare betekenis voor vele duizenden mensen, levend in een verstedelijkt land, waar de kwaliteit van het leefmilieu een steeds nijpender probleem wordt.

In het bijzonder het landschap van de Vecht is van een groot cultuurhistorisch belang. Gedurende vele eeuwen heeft het onze schrijvers, dichters en beeldende kunstenaars geïnspireerd. Vondel, Constantijn Huygens, Claas Bruin, Lucas Rotgans, Huydecoper, Marie van Zeggelen en anderen hebben het in hun geschriften bezongen. Schilders en tekenaars als Ruysdael, Bastert, du Chattel en Lutgers brachten het in beeld.

Stoopendaal's 'Zegepralende Vecht' van 1719 met zijn luisterrijke prenten is door een heruitgave in 1968 ['De Vechtstroom'] gelukkig weer voor velen toegankelijk geworden. Daarnaast geeft Dr. R. van Lutterveld in 'De buitenplaatsen van de Vecht' [1943] veel waardevolle informa-

tie over dit historische landschap. Op verdienstelijke wijze heeft voorts Piet Terlouw in 1972 met zijn boekje 'de Vecht, een stroom van verhalen' het wel en wee van het Vechtlandschap op een actuele wijze onder onze aandacht gebracht.

Intussen vormt het voortbestaan van dit unieke cultuurbezit een groot probleem. Hoewel het verval er nog niet zover is voortgeschreden als dat bij vele landgoederen op de Utrechtse heuvelrug het geval is, wordt het Vechtlandschap niettemin door vele ontwikkelingen bedreigd.

Als we de situatie echter vergelijken met het beeld zoals dat nog uit Thijsses 'Verkadealbum 'de Vecht' van 1915 tot ons komt dan blijken de veranderingen in een tijdsverloop van 60 jaren bijna onvoorstelbaar. De illustraties van Wenckebach, Voerman en Edzard Koning tonen taferelen van een voorbije tijd en maken ons het voortgeschreden verval op een indringende wijze bewust. Trouwens ook Frans Bastiaanse getuigde lang geleden in zijn beroemde gedicht over '... het landhuis aan de Stroom verlaten ...' reeds van dat ingetreden verval.

De opdringende verstedelijking met onaanvaardbare hoogbouw, een voortgaande bebouwing in vrijwel alle Vechtdorpen, onjuist gesitueerde industrie, een nog altijd bestaande woonboot-misère, verkeersvraagstukken, de vervuiling van het rivierwater en de onderhoudsproblemen van de parken en landhuizen vragen thans nadrukkelijk om een bovengemeentelijk beleid.

Het voortbestaan, de rehabilitatie en het blijvend beheer van dit unieke historische landschap maken het noodzakelijk om het Vechtgebied in zijn totaliteit een nieuwe eigen status te geven als 'historisch landschap'. Het landschapsbeheer en de daarmee verband houdende ruimtelijke problematiek kunnen daardoor op een breder basis worden behartigd. Willen wij dit nationale bezit in de toekomst niet nog slechts uit prentenkabinetten en oude geschriften kunnen ervaren dan zal er wel snel iets moeten gebeuren.

Eveneens rijk aan historie en al evenzeer bedreigd zijn de landgoederen van de Utrechtse heuvelrug. Urbanisatie en groeiend verkeer hebben hier, meer nog dan langs de Vecht, het oude karakter aangetast. Van de oorspronkelijke opzet en aanleg is mede daardoor bij de meeste buitens niet zo heel veel meer overgebleven. Desondanks echter vervullen ze met hun bosrijke achterland nog een belangrijke functie voor de recreatie. Voor zeer velen, die thans in het weekeinde het stedelijk klimaat van de randstad ontvluchten, vormen deze bosparken van de Utrechtse heuvelrug het meest nabije contact met het

De Langbroeker Wetering; reeds onder het dorp Nederlangbroek en van daaruit langs de Wetering resp. de landgoederen Lunenburg, Hinderstein en Leeuwenburgh.

beschutte landschap van de zandgronden

Een wat stiller gebied van buitens en kastelen met nog meer landelijke rust ligt er langs de Langbroeker Wetering. Het zet zich voort in het landschap van de Kromme Rijn, tot onder de rook van Utrecht. In dit laatste gebied neemt de druk op het grondgebruik evenwel sterk in hevigheid toe. Horizonbederf door hoogbouw in het opdringende stadsgewest en een snelle groei van de suburbanisatie tasten ook hier het agrarisch karakter van het landschap en de dorpen meer en meer aan

Een landschapsstructuurplan, als uitgangspunt voor ruimtelijke ordening en landinrichting, kan de basis vormen voor een duidelijker gerichte beleidsvoering in deze streek. Daarin zullen zowel landschapsbescherming als landschapsvernieuwing aandacht moeten krijgen. De grote variatie in bodemstructuur en grondgebruik maken dit gebied ten zuiden van de Utrechtse heuvelrug tot een van de meest aantrekkelijke landbouwgebieden in de provincie. De grillige structuur van de wegen, de duidelijke hoogteverschillen en de waterstaatkundige toestand wijzen op een fluviatiële ontstaansgeschiedenis. De menselijke occupatie heeft zich daarbij aangepast, zodat een afwisselend cultuurlandschap ontstond met akkers en weiden, boomgaarden en grienden en fraaie oude loofbossen rond de buitens en kastelen

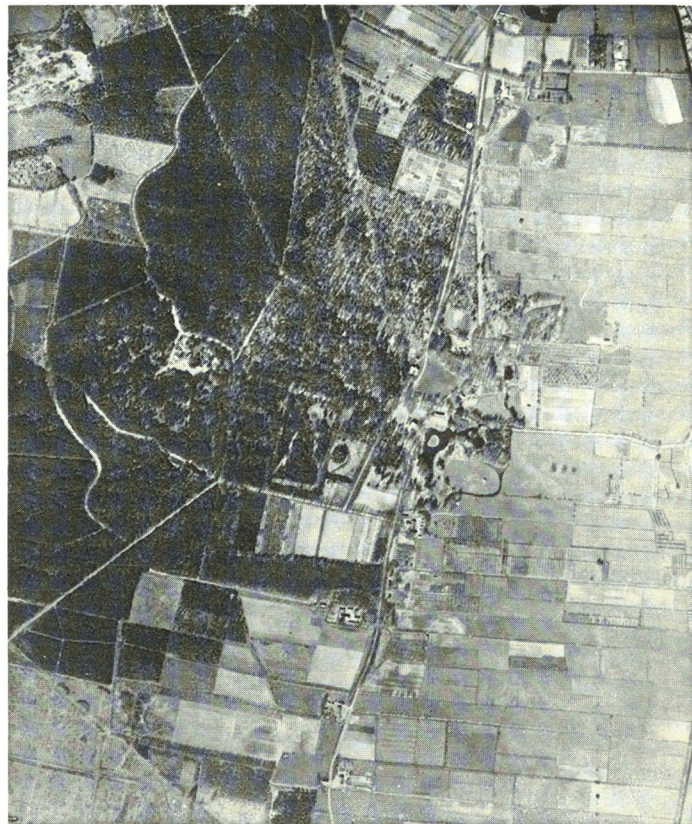
Van een wat andere aard maar ook vol afwisseling is tenslotte het landschap, dat de oostflank van de heuvelrug begrenst. Geogra-

Hoevenlandschap met bovenaan de Barneveldse beek.

De Treck; links de Utrechtse Heuvelrug, rechts de Gelderse Vallei.

fisch is het een deel van de Gelderse Vallei, die zich oostelijk over de provinciegrenzen uitstrekt. Ook hier hebben de landgoederen van het grootgrondbezit het landschapskarakter nadrukkelijk beïnvloed. Heiligenbergerbeek, Barneveldse beek, Woudenbergse Grift en Vallei Kanaal zijn de voornaamste elementen van de waterhuishouding in dit gebied. Rond die Heiligenbergerbeek vindt thans in het kader van een ruilverkaveling een herindeling van gronden plaats. Aan het behoud van bos en geboomte, houtwallen en natuurterreinen wordt daarbij veel aandacht besteed. In het noordelijk deel van dit gebied, onder Leusden, vinden intussen door het stichten van nieuwe stedelijke centra

ingrijpende veranderingen plaats. Die zullen naar verwacht mag worden op langer termijn het landschap van deze streek stellig meer en meer beïnvloeden

Het jubilerende Staatsbosbeheer, dat de aanleiding gaf tot deze expositie, is in zijn 75-jarig bestaan van grote invloed geweest op het behoud, het beheer en de verzorging van het Utrechtse landschap. Het heeft ook van de oprichting af zijn hoofdkantoor gehad in de hoofdstad van onze provincie. Het thans nog als zetel van de directie gebruikte gebouw tussen het fraaie geboomte van de Museumlaan is sinds vele jaren een centrum van waaruit de belangen van bos, natuur en landschap in Nederland worden gediend

Drie boswachterijen: 'Austerlitz', 'De Vuursche' en 'Leersum' vormen de voornaamste beheersenheden van de dienst in deze provincie. Hun aanwezigheid waarborgt het voortbestaan

en de vrije toegankelijkheid van een bosgebied van 3479 hectare. Tesamen met de bezittingen van het 'Utrechts Landschap' en van een aantal voor het publiek opengestelde particuliere bosterreinen heeft onze bevolking hierdoor de beschikking over een natuurruimte die zich uitstrekt van het Gooi tot de Grebbeberg. Gevarieerde opstanden van loof- en naaldhout en veel gemengd bos met open ruimten geven dit bosgebied een grote recreatieve waarde. Een bijzonder element daarin vormt wel het Leersumse Veld met de bekende meeuwenkolonie in de Staatsboswachterij die jaarlijks vele duizenden bezoekers trekt.

Naast het beheer van de boswachterijen en de voorlichting aan particulieren en organisaties richt de activiteit van het Staatsbosbeheer in de provincie zich voorts op het aankopen en beheren van een reeks andere natuurgebieden ten behoeve van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Daaronder bevinden zich behalve terreinen met houtgewas en heide ook water, moeras en veen, tot een totale oppervlakte van 465 ha.

Ook in het kader van streekenbestemmingsplannen en bij de voorbereiding van landinrichtingsplannen levert het Staatsbosbeheer zijn bijdrage aan de zorg voor natuur en landschap. Dat is geen gemakkelijke taak als men bedenkt dat voor de enorme stedelijke expansie steeds weer meer vrije ruimte moet worden opgecofferd.

Landschapsbescherming aléén is daarbij niet langer toereikend. Voor een aanvaardbare integratie van nieuwe stedelijke structuren in het buitengebied is tevens een landschapsvernieuwing noodzakelijk. Dat is mogelijk door de aanleg van bossen en andere beplantingen en zo nodig door het vormen van nieuwe natuurgebieden voor onze bedreigde planten en dierenwereld.

Eenvoudig is dat alles niet. Maar juist het Utrechtse landschap is er een voorbeeld van hoe door menselijke arbeid in het verleden een waardevol leefmilieu kon worden geschapen.

Het fraaie historische materiaal, dat op deze tentoonstelling werd bijeengebracht, geeft ons een goede indruk van dat oude cultuurlandschap. Willen we die indruk nog versterken dan kunnen wij ons oor te luisteren leggen bij Vondel die over dat Utrechtse landschap onder meer zegt:

Hier vloeien Vecht en Maar door boomgaard en priëlen,
En herensloten heen. Hier trekken bostonelen
De tortels en het vee. Daar zuigt de honingbij,
Ginds zingt de nachtegaal en leeuwerik even blij
een lieflijk gezang, dat nooit het oor verveelde.
Hoe noemt men Utrecht dan? Een Paradijs vol weelde'.

Hergelijken we echter het landschapsbeeld, zoals dat uit die oude prenten tot ons komt, met de foto's van de huidige toestand dan zal dat vaak nostalgische gevoelens bij ons wekken. Er is van dat 'paradijs vol weelde' wel veel verloren gegaan in deze turbulente twintigste eeuw. Maar er is gelukkig ook nog heel wat gespaard gebleven dat waard is om zorgvuldig te worden beheerd. Daarnaast ligt er voorts een uitdaging in het scheppen van nieuwe eigentijdse landschapsvormen.

Het cultuurlandschap is immers altijd een weerspiegeling geweest van het maatschappelijk gebeuren van de leefgewoonten en het technisch kunnen van toenmaals levende geslachten. Ook in de toekomst zal dit zo zijn. Daarvan dienen wij ons bij het gebruik en de inrichting van onze schaarse ruimte goed bewust te zijn.

Het groeiend besef omtrent de betekenis van het milieu wekt gelukkig de verwachting dat er aan de waarden van natuur en landschap straks groter aandacht zal worden geschonken dan in de achter ons liggende jaren vaak het geval was.

R. J. Benthem

Wanneer men de schoonheid van een landschap in woorden tracht te vatten is men sinds minstens 3 eeuwen geneigd de term 'schilderachtig' te gebruiken, zonder daarbij te beseffen hoe vreemd dat eigenlijk is. Het roept de vraag op: wie was er eerder, de kip of het ei. We kunnen gevoeglijk aannemen, in dit geval, dat het landschap er eerder was dan de kunst; maar in welke termen hebben de eersten, die de schoonheid ervan ontdekten, zich dan uitgedrukt, toen ze de schilderkunst nog niet hadden om zich op te beroepen?

We zullen ons hier niet verdiepen in de beschrijvingen van het landschap bij klassieke schrijvers als b.v. Homerus, maar volstaan met vast te stellen dat het landschap, in literatuur en beeldende kunst, tot de renaissance voornamelijk een achtergrond is geweest voor goddelijke of menselijke handelingen. Er zijn wel periodes aan te wijzen waar-

in het meer in de belangstelling stond dan in andere, b.v. in de hellenistische tijd, hetgeen blijkt uit de weinige overblijfselen en beschrijvingen van de kunst uit die periode. Ook in de romeinse tijd moet het landschap een minder ondergeschikte rol in de schilderkunst gespeeld hebben, getuige de woorden van Plinius, die de omgeving van een van zijn landhuizen aldus beschrijft: 'Het zal een genot voor U zijn om van de hoogte af dat terrein te overzien. Ge zult U verbeelden geen landschap te aanschouwen, maar een prachtig uitgevoerd schilderij van een landschap; zoveel afwisseling en tekening is erin, een verkwikking voor de ogen, waarheen ze zich ook richten.' Hier vinden we al een voorafspiegeling van de voorschriften, die in de renaissance gingen gelden bij het schilderen van landschappen; Plinius was toen ook een belangrijke bron, o.a. voor de Nederlandse schilder-schrijver Carel van Mander, maar daar komen we later nog op terug.

In de middeleeuwen werd in de officiële kunst weinig aandacht besteed aan de weergave van het landschap. De aarde was maar een

tijdelijke en weinig verheffende verblijfplaats van de mens en daar waar elementen uit de natuur werden afgebeeld, hadden ze een symbolische waarde en dienden tot verheerlijking van de schepper ervan. Toch verdween het landschap niet helemaal; vooral in de illuminatie van handschriften blijft het een rol spelen, en er duiken soms zelfs landschappen in op, die verrassende overeenkomsten vertonen met de hellenistische.

Tijdens de 15e eeuw herleeft, het eerst in Italië, de belangstelling voor de antieken. In deze periode, die de renaissance genoemd wordt, gaat de eigen waarneming op allerlei terreinen een belangrijke rol spelen, zo ook in de kunst. Tegelijk groeit het zelfbewustzijn van de mens en worden er dus kondities geschapen waarin een individu door eigen kunnen boven de massa uit kan raken; met andere woorden, een ambachtsman kan een kunstenaar worden en een kunstenaar kan een genie blijken te zijn. Voor de kunst heeft dit o.a. de konsekwentie dat hóé iets wordt uitgebeeld soms van meer betekenis kan zijn dan wát wordt uitgebeeld.

We kunnen even bij een belangrijk figuur stilstaan om deze nieuwe geest nader te illustreren, Leonardo da Vinci. Zijn klinische interesse in alles wat hij om zich heen waarnam, bracht hem ertoe om sekte te plegen op doden (hetgeen toen nog in het geheim moest gebeuren), om vleugels te konstrueren waarmee hij hoopte te kunnen vliegen, en om talloze studies te maken naar de natuur, zowel van planten als van hele landschappen; dit laatste deed hij niet zozeer omdat hij de schoonheid ervan bewonderde, maar om de innerlijke structuren ervan te leren doorgronden. Voor zijn schilderijen kon hij deze studies wel gebruiken, maar de landschappen zijn hierin toch bepaald niet 'naar de natuur' te noemen. Een heel vroeg en eenzaam voorbeeld van een geschilderd landschap dat we wel zo kunnen noemen vinden we ten noorden van de Alpen bij de Zwitser Konrad Witz, wiens *Wonderbare visvangst* als achtergrond een natuurgetrouwe weergave van de omgeving van het meer van Genève te zien geeft. Het is echter nog lang niet zover dat het landschap een zelfstandig genre wordt,

OF: EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN HET

Joachim Patinier, Landschap met prediking van Johannes de Doper en de doop van Christus, ca 1520, Universiteit Upsala.

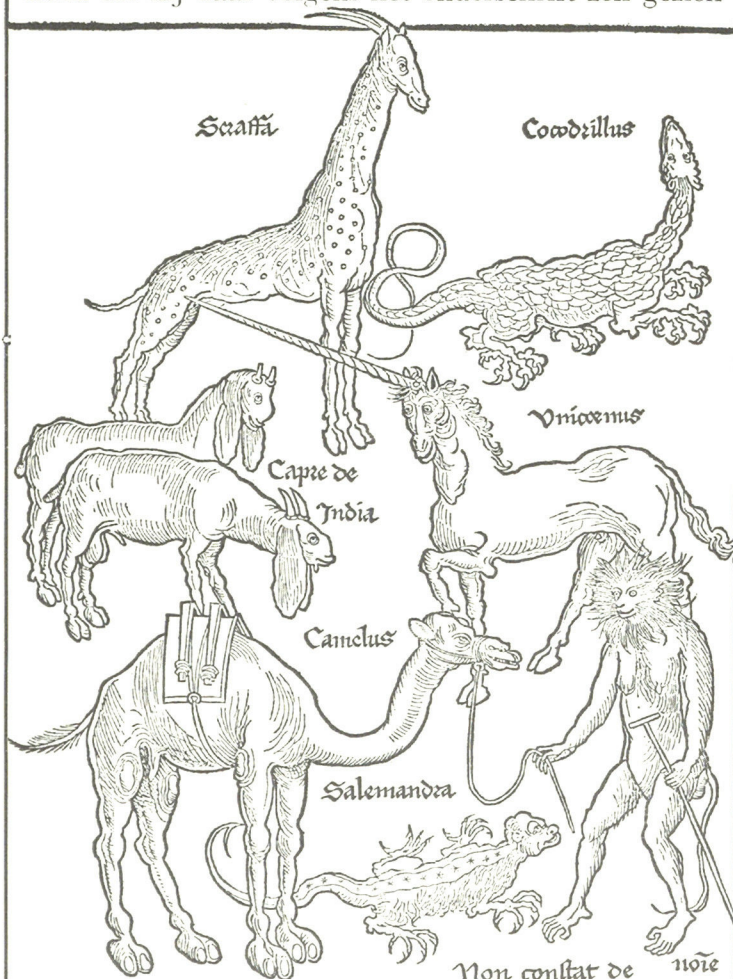
LANDSCHAP IN DE WESTERSE KUNST

dat gebeurt pas aan het einde van de 16e eeuw, nadat Joachim Patinir de weg heeft voorbereid door zijn stoffage dikwijls zó klein af te beelden dat het [fantasie] landschap alle aandacht opeist.

Het is langzamerhand tijd geworden om een onderscheid te gaan maken tussen twee categorieën van landschapsuitbeelding: die waarbij de bedoeling voorop staat om een natuurgetrouwe weergave te leveren van het geziene, en die waarbij dat beslist niet het geval is. Bij nadere beschouwing blijkt dat de tweede categorie tot de 18e eeuw heel wat groter blijft dan de eerstgenoemde.

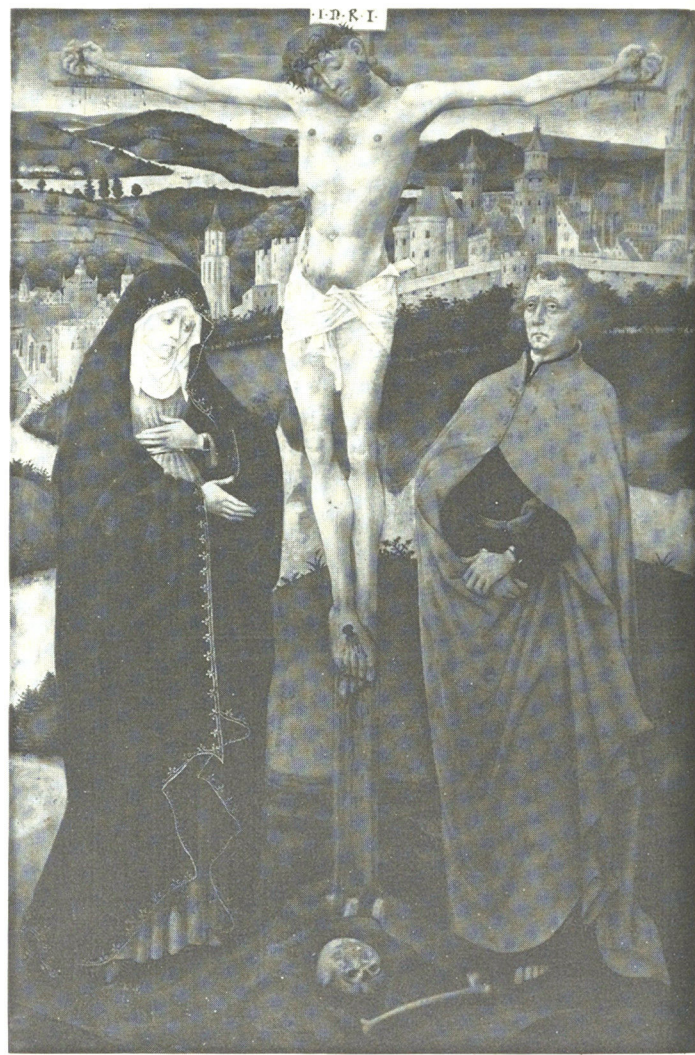
De wens om een plaats waar men geweest is naar de werkelijkheid af te beelden vinden we het eerst bij de illustratoren van reisverhalen. Toen de boekdrukkunst in de tweede helft van de 15e eeuw op gang gekomen was verschenen vele uitgaven van atlanten en reisverhalen in druk, waaronder de *Cosmographia* van Ptolemaeus, en de reizen van Marco Polo, Mandeville, Breydenbach en Columbus. In de beschrijving van Breydenbach's reis naar het Heilige Land [1483] treffen we een uitklapbaar overzicht aan van de stad Jerusalem. Het is een streng geschematiseerd beeld, maar allerlei monumenten staan er duidelijk herkenbaar op. Dat zoiets maar betrekkelijk 'naar de natuur' is kunnen we afleiden uit een andere afbeelding uit hetzelfde boek, waarop de dieren staan getekend die hij daar volgens het onderschrift zelf gezien

Hec animalia sunt veraciter depicta sicut vidimus in terra sancta.

heeft: behalve een krokodil, een giraffe en een dromedaris zien we hier ook het portret van een eenhoorn en een aapmens. Maar goed, van Jerusalem en van Venetië, dat hij op zijn reis aandeed geeft Breydenbach's boek toch al een herkenbare afbeelding.

De anonieme Utrechtse schilder, die rond 1460 een kruisiging schilderde [Centraal Museum], stond er heel anders voor. Hij was niet naar het Heilige Land geweest en had blijkbaar ook geen bronnen over Jeruzalem tot zijn beschikking.

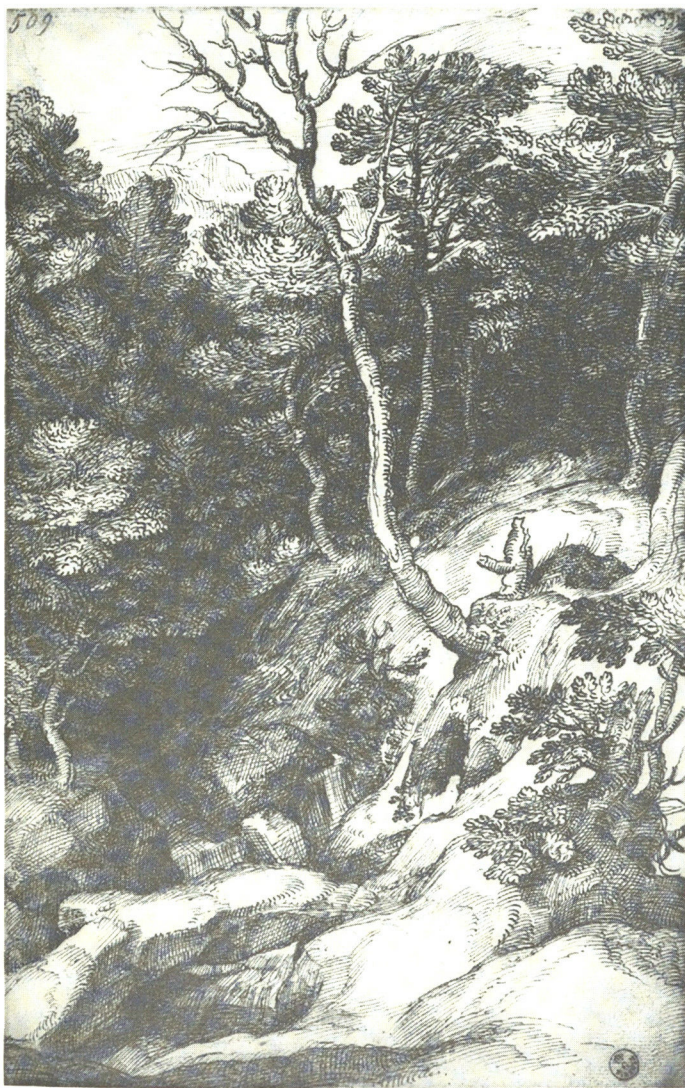
Toch had hij de wens om 'natuurgetrouw' te zijn en daarom schilderde hij achter zijn kruisiging een portret van de stad Utrecht, zijn eigen stad, in een verzonnen heuvelachtig landschap, dat hij wel kende van het werk van zijn tijdgenoten. Ruim 70 jaar later kon Van Scorel wel een echte afbeelding van de stad Jerusalem schilderen [Centraal Museum] omdat hij ter plaatse geweest was en daar waarschijnlijk tekeningen gemaakt had. Rond 1495 had Dürer op zijn reis naar Italië al vele reisschetsen gemaakt en 50 jaar later deed Pieter Bruegel de Oude het ook toen hij over de Alpen trok, maar merkwaardig genoeg is er in hun schilderijen heel weinig terug te vinden van hun natuurobservaties. Nog steeds is het landschap in de kunst ten noorden van de Alpen een fantasie, samengesteld uit geziene en verzonnen elementen, achter-

Utrechtse Meester, Kruisiging,
ca 1460.

Illustratie uit Breydenbach's
Die Reise ins Heilige Land, 1483.

grond voor menselijke en goddelijke handelingen

In Italië waren de Vlamingen [zoals b.v. Joachim Patinir] heel bekend en gezocht om hun vermogen om het landschap uit te beelden, hoewel men zich er daar soms laatdunkend over uit kon laten: De Venetiaan Paolo Pino schrijft in zijn *Dialoog over de schilderkunst* [1548] 'dat die lieden aan de andere kant van de bergen [Alpen] heel knap zijn in het maken van vergezichten; dat komt omdat ze de landschappen waarin ze wonen schilderen, die door hun woestheid heel dankbaar zijn om af te beelden. Maar Italië is de tuin der Wereld en dat is veel aangamer om naar te kijken dan om uit te beelden.

Wel houden sommige Italianen zich met het landschap bezig zoals Titiaan en Muziano; het resultaat daarvan is dan ook veel sierlijker dan bij de Vlamingen.' Hierbij moet wel aangetekend worden dat Pino het Vlaamse landschap blijkbaar nooit gezien had en er dus geen idee van had hoe weinig het leek op de geschilderde landschappen van de Vlamingen.

Waarom het nu juist de Vlamingen waren die zo'n traditie op dit gebied hadden is verre van duidelijk. Lampsonius beweert in zijn lofdicht op de schilder Jan van Amstel dat de Vlamingen beroemd zijn om hun landschapschilderingen om-

dat ze hun hersens in hun handen hebben terwijl de Italianen, die ze in hun hoofd hebben, goden en mensen schilderen. Dat neemt niet weg dat ook de Italianen zich uitvoerig bezig hielden met het landschap, maar hun benadering was in de meeste gevallen puur wetenschappelijk. Ze wierpen zich op de problemen van de weergave van de ruimte, het creëren van diepte, en gebruikten daarbij de nieuwe verworvenheden op het gebied van de lineaire perspectief. In het noorden, waar men niet zozeer gehinderd werd door de wetenschappelijke theorieën, werden zulke problemen nog empirisch opgelost. Daar had men al een eeuw lang een grote belangstelling voor details uit de natuur en uit de eigen huiselijke omgeving

Als het landschap zich aan het einde van de 16e eeuw dan eindelijk tot een zelfstandig genre ontwikkelt, is het echter zeer de vraag of hierbij de wens voorop stond om nu eens het landschap te gaan uitbeelden zoals het werkelijk was. Op het eerste gezicht lijkt dit wel zo; de Hollandse landschapschilders van de 17e eeuw geven het landschap in Nederland weer en in de meeste gevallen verdwijnen dan ook de grillige rotsformaties en andere fantastische elementen, dat wel

We zullen voor we verder gaan eerst eens kijken waarom het landschap een zelfstandig genre wordt. De ware reden is niet zomaar aan te wijzen en er bestaan dan ook verschillende theo-

Girolamo Muziano, Landschap,
ca 1574, Uffizi, Florence.

Illustratie uit Angelicus Beatus'
Boeck van de proprieteyen
der dingen, 1485.

riën over, die we hier niet allemaal hoeven te herhalen. In de literatuur wordt het landschap sinds Dante, Petrarca en Boccaccio weer vrijuit bezongen, zij het in hoogdravende termen, waarbij nauwelijks van echte natuurbeschrijving gesproken kan worden. De *Georgica* en de *Bucolica* van Vergilius en de *Metamorphosen* van Ovidius werden ijverig vertaald en beleefden na de uitvinding van de boekdrukkunst vele drukken. Ook de wetenschap besteedde de nodige aandacht aan de omgeving van de mens; in 1485 verschijnt het *Boeck van de Proprieteyten der dingen* van Bartholomeus Anglicus, een natuurlijke historie, waarin we naast de afbeeldingen van de zoogdieren, vissen en vogels een landschapje aantreffen, een wei met bloemen en wat bomen waarin een riviertje stroomt, zonder menselijke figuren; een gedeelte van de bloemen is herkenbaar. Verder was de *Herbarius*, een geïllustreerd kruidenboek, heel populair. Laten we zeggen dat we hieruit met enige voorzichtigheid kunnen konkluderen dat het geestelijk klimaat van die tijd de natuur en het landschap bepaald niet vijandig gezind was.

Een aardige hypothese vinden we bij Gombrich, die betoogt dat het landschap in de kunst de kunstenaars de ogen opende voor het werkelijke landschap; het werkelijke landschap werd dan getypeerd als 'schilderachtig' en kon aldus een waardig onderwerp worden om in de kunst uit te beelden. Hij stelt dat Pieter Bruegel de Oude b.v. nooit zo den we o.a. op een rijtje in het *Schilderboek* van Carel van Mander, dat dateert van 1604. In dit boek is het achtste hoofdstuk aan het landschap gewijd. Van Mander begint met te zeggen dat het voor jonge schilders in elk geval goed is om zich in de natuur te ontspannen voordat ze beginnen te schilderen. [Het psychologisch effect van het landschap, dat kalmerend en weldadig zou zijn, was in de 15e eeuw al eens door de Italiaan Alberti opgemerkt, die schreef dat je als je ziek was en koorts had maar naar een schilderij met bronnen en rivieren moest kijken en je zou gauw weer verrukt geweest zou zijn van het alpenlandschap, dat hij op zijn weg naar Italië tekende, als hij de grillige rotsformaties die zijn landgenoten schilderden niet gekend en gewaardeerd had. Voor deze theorie [die dus wel de gevaren van het kip-en-het-ei-probleem in zich draagt] is veel te zeggen, vooral als we zien dat Bruegel later in zijn schilderijen niet het Vlaamse landschap weergeeft, maar met zijn grillige bergen schijnt terug te keren naar zijn alpentijd.]

Tot de eerste tekeningen van het Hollandse landschap behoren die van Hendrick Goltzius, die de omgeving van Haarlem weergeven. Met welk doel hij ze maakte is niet bekend, maar het is waarschijnlijk dat hij ze wilde gebruiken bij het maken van schilderijen. Ook andere 17e eeuwse schilders tekenden naar de natuur met de bedoeling deze studies in schilderijen te verwerken. Ze tekenden dus naar het leven, maar naar het leven schilderen deden

ze zeker niet. De schilderijen werden in het atelier vaak uit meerdere schetsen zorgvuldig gekonstrueerd volgens de regels van de kunst.

Die regels van de kunst vin-
opknappen]. Vervolgens geeft Van Mander in zijn leerlicht aan hoe je een schilderij in achter elkaar liggende plans moet verdelen, hoe je die bijna onmerkbaar in elkaar over moet laten gaan en hoe je vooral iets groots op de voorgrond moet zetten. Als hij toekomt aan de eventuele stoffage in het landschap haalt hij het verhaal van Plinius aan over een zekere Ludius [of Studius], die beroemd was om zijn landschappen: 'Hier past het goed, over Ludius te vertellen, die leefde ten tijde van Keizer Augustus en die voor het eerst heeft uitgevonden, op muren, buiten of in zalen, kunstig en goed te schilderen: boerenhuizen, hofsteden, wijngaarden, landwegen, dichte bossen en hoge heuvels...' En passant geeft hij mooie natuurbeschrijvingen, als hij de jonge schilders aanspoort om veel afwisseling in de vegetatie te brengen. Verder beveelt hij een hoog standpunt aan zodat je ver en in de diepte kunt kijken.

Dit hoge standpunt is bij
tijd en wijle vrij letterlijk genomen: de *landschappen bij Haarlem* van Goltzius, het *gezicht op Amersfoort* en het *gezicht op Rhenen* van Hercules Seghers en het *gezicht op Rhenen* van Jan van Goyen kunnen werkelijk vanaf een hoogte getekend [en in de laatste twee gevallen later geschilderd] zijn, n.l. respectievelijk vanaf de duinen, de Leusder heide en de Grebbeberg. Maar gezien het overigens toch weinig bergachtige karakter van ons land zijn de lage horizons en de weidse panorama's, die we in de 17e eeuwse Hollandse schilderkunst zo veelvuldig tegenkomen, nauwelijks een bewijs van een grote drang naar een natuurgeloue weergave van het Hollandse landschap te noemen; ze zeggen ons meer over de virtuositeit van de kunstenaar dan over de afgebeelde plaats. Bovendien is bekend dat men, om het effect van wijde panorama's te krijgen, bij het schilderen niet alleen meerdere schetsen van verschillende standpunten op één plek gebruikte, maar soms zelfs meerdere tekeningen van heel verschillende plaatsen in één schilderij samenvoegde. Het is niet ondenkbaar dat ook de landschappen uit deze tijd symbolische betekenissen gehad hebben die wij nu niet meer begrijpen. Tenslotte is de symboliek in de andere genres, waaronder de huiselijke taferelen, ook pas recentelijk herontdekt; lange tijd beschouwde men ze als 'realistische' weergaven van het huiselijk leven in het 17e eeuwse Holland. Bij onderzoek dat hiernaar gedaan is is gebleken dat in ieder geval een deel van de landschapschilderijen, n.l. die waarin verschillende jaargetijden en stadia van de dag en de nacht zijn uitgebeeld, betrekking kan hebben op de levens-stadia van de mens, die hierdoor gesymboliseerd konden worden; in de literatuur van die tijd komt dit meerdere malen voor. De tekeningen die

door de 17e eeuwse landschapschilders gemaakt werden, waren wel meer 'naar het leven' dan hun schilderijen, maar toch moeten we ook hier [en dat is iets dat voor alle tijden geldt] rekening houden met de persoonlijke, tijdgebonden visie en de stijl van de kunstenaar, die steeds tussen de werkelijkheid en de 'natuurgetrouwe weergave' ervan in blijven staan.

Anders is het gesteld met de tekeningen en schilderijen die een topografische weergave tot doel gehad hebben. In de 18e eeuw wordt de topografische tekening een druk beoefend genre. Talloze tekenaars trokken in opdracht van uitgevers het land in om tekeningen 'naar het leven' te maken, die vervolgens in prentwerken werden uitgegeven. Iets dergelijks gebeurde al vanaf het midden van de 16e eeuw, maar nooit op zo grote schaal. In opdracht van vorsten als b.v. Rudolf II in Praag waren al heel wat plaatsen in Europa, vaak door Hollandse kunstenaars, vastgelegd; tussen 1572 en 1618 verscheen de *Civitas orbis terrarum*, een prentwerk over de toenmalig bekende wereld, en in 1664 zou de *Atlas van Blaeu* verschijnen.

De Hollanders begonnen in de 18e eeuw hun eigen land pas goed te ontdekken, zo ook de uitgevers, die daar wel brood in zagen. Het ging hier vooral om de afgebeelde plaats en niet zozeer om de kwaliteit van de tekening en het amateurisme [in de oorspronkelijke positieve betekenis van het woord: amateur = liefhebber] vierde in deze tijd dan ook hoogtij. Amateurs leerden de kunst uit boekjes als dat van Goeree: *Inleydinge tot de algemeene teykenkonst*, dat niet alleen voor schildersleerlingen maar ook voor liefhebbers en 'beminnaars' van de 'konsten' bedoeld was. Blijkbaar waren de leerboekjes voor amateurs

ook toen al verre van up-to-date, want het is een voor die tijd heel traditioneel boekje. Goeree spoort de kunstminnaars aan om minstens twee of drie maal per jaar naar buiten te trekken om naar de natuur te tekenen. Het gebruik van hulpmiddelen als perspectief-ramen (die door Leonardo en Dürer al gebruikt waren) moedigt hij niet aan, want daar is net als bij kreeften meer aan te peuzelen dan aan te eten.

Naast uitgeverijen waren er ook andere bedrijven die uitbeeldingen van landschappen nodig hadden, n.l. behangsel- en porseleinfabrieken. De vraag naar landschapstekeningen was dus heel groot en de tekenaars die aan deze vraag voldeden hoefden alleen maar wat vakmanschap en zeker geen meesterschap te bezitten. Toch waren er ook heel goede tekenaars bij, zoals b.v. Jan de Beyer, die veel moeite deed om zijn landschapjes en stadsgezichten te voorzien van levensechte figuren. Hij was, evenals zijn leermeester C. Pronk, met vele anderen in dienst van de uitgever Fouquet. Voor de topografische schilderkunst, die zich veel meer bij de grote steden hield dan de tekenkunst, was in de 17e eeuw de basis al gelegd door figuren als Saenredam, de Saftleuens, de Berckheydes en Jan van der Heyden. In de 18e eeuw zetten o.a. de Haagse broers La Fargue, de Amsterdammers J. ten Compe en J. Ekels en de Utrechtse broers Pieter-Jan en Paulus van Liender deze traditie voort.

Overigens ging men zich in het begin van de 18e eeuw, mede onder invloed van het *Groot Schilderboek* van Gerard de Lairese [1707] gedeeltelijk meer richten op de klassicistische voorbeelden uit Frankrijk van Poussin en Claude Lorrain. De populariteit van de laatste was in de tweede helft van de 18e eeuw zo groot, dat men in Engeland zelfs

met z.g. Claude-spiegels het land introk, convexe donkere spiegels, waarin men het landschap, waar men met de rug naar toe moest staan, als op een schilderij van Claude kon zien; ook kon men kleurfilters gebruiken voor het bereiken van een 'Claude-effekt'. Als dit al een vreemde manier lijkt om van het landschap te genieten, in het Groot Schilderboek treffen we hieromtrent een passage aan die voor onze begrippen haast nog gemakkelijker aandoet; landschapsschilderkunst heeft zijn voordelen want: 'Wat kan een mens meer vergenoegen dan dat hij, zonder een voet uit zijn kamer te zetten, de gehele wereld doorwandelt... zonder in 't minste gevaar te vervallen, bevrijd van de hitte der zon, of koude en alle andere ongemakken des winters...' Eerlijkheidshalve moet hier wel worden toegegeven dat de ongemakken van het reizen toen heel wat groter waren dan nu, ook Huygens beklagde zich daarover, maar over het algemeen begon het leven op het land hoe langer hoe meer in trek te komen.

De liefde voor het buitenland leven die zich in de 17e eeuwse literatuur al aftekende, o.a. bij Vondel die de omgeving van Amsterdam bezingt, en bij Cats die het Zeeuwse landschap roemt, vinden we in de 18e eeuw terug bij H. K. Poot, die zoals vele anderen voor hem, de tegenstelling tussen het woelige stadsleven en de rust op het land aan de orde stelt. Er worden heel wat buitenplaatsen gebouwd, o.a. langs de Vecht, hetgeen weer stof levert voor de topografische tekenaars. De laatsten hadden in de literatuur ook hun tegenhangers in dichters als o.a. Claas Bruin, die vooral de buitenplaatsen aan de Vecht bejubelde, en Lukas Rotgans, die o.a. een lofdicht op de Heemstede maakte. Het is wel duidelijk dat het gekultiveerde landschap in deze tijd de voorkeur genoot boven het woeste, maar hierin zal met de romantiek weer een duidelijke verandering komen.

De Verlichting had in de loop van de 18e eeuw bij velen het geloof verzwakt of omgebogen in de richting van een soort natuurverering. Dit laatste is dan ook gedeeltelijk de basis van de romantiek geworden. Jean Jacques Rousseau's geschriften [waaruit het 'terug naar de natuur' nog in onze oren nagalmt] deden in Frankrijk hun werk en die van Goethe [*Die Leiden des jungen Werthers*] in Duitsland. De romantische kunstenaars inspireren zich op literaire gegevens; het landschap kan als ondersteuning van het gegeven zelf een sterk verhalend karakter krijgen, het wordt het middel bij uitstek om stemmingen in uit te drukken. In Frankrijk schilderen Géricault, Delacroix en Georges Michel woeste landschappen met grillig geboomte, die de invloed van Rubens verraden, maar in Duitsland drukt Caspar David Friedrich zijn romantische, vaag religieuze gevoelens uit in onvergelijkkelijk verstilte, zij het soms wel sentimentele, landschappen, waarin de mens [als hij aanwezig is] maar een nietig wezen is.

In Nederland wordt de romantiek vooral gerepresenteerd door Barend C. Koekoek. Eigenlijk komt hij een beetje achter de buitenlandse romantiek aansloffen, maar Nederland blinkt in het begin van de 19e eeuw nu eenmaal niet erg uit op het toneel van de Europese kunst. Hoewel Koekoek zelf beweerde geen romanticus te zijn, schildert hij idyllische scènes in min of meer geromantiseerde landschappen, die toch wel geïnspireerd lijken op Rousseau's idealistische opvatting van de natuur.

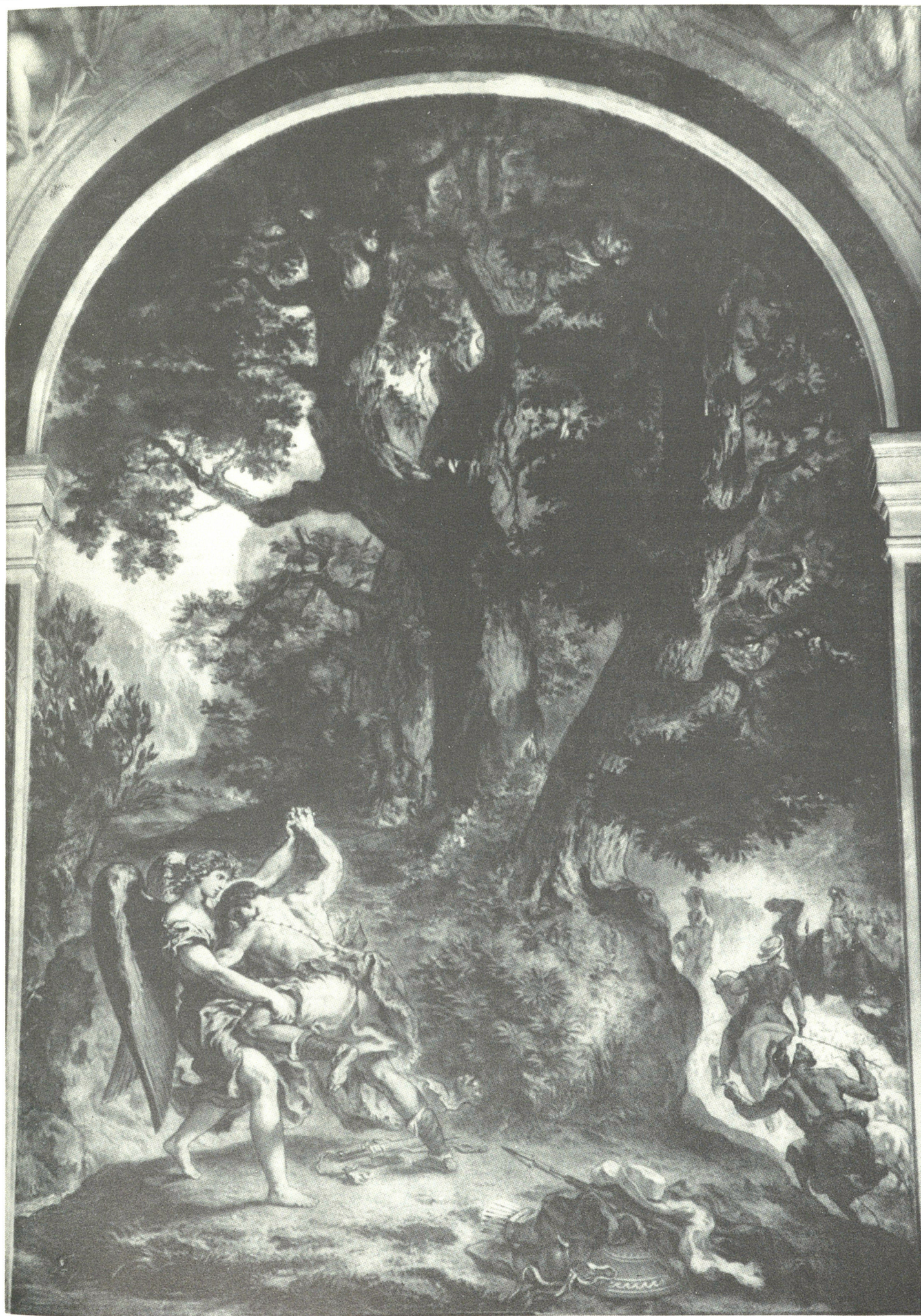
De academische leer van Sir Joshua Reynolds, die de classicistische invloeden van Claude en Poussin in Engeland sterk gestimuleerd had en die het landschap als waardig zelfstandig onderwerp absoluut verwierp, verloor aan het einde van de 18e eeuw zijn greep op de Engelse kunst. Terwijl in de tweede helft van de 18e eeuw de landelijke scènes van Gainsborough nog het mikpunt waren van scherpe kritiek, sloeg de stemming in de eerste helft van de 19e eeuw helemaal om ten gunste van de zuivere landschapsschilderkunst.

Om een inzicht te krijgen in de ontwikkelingen van de landschapskunst tegen het midden van de eeuw leggen we even ons oor te luisteren bij een van de vele schrijvers uit die tijd, John Ruskin. In zijn boek *Modern Painters* [1843] gaat hij zeer uitvoerig in op de landschapsschilderkunst. Nadat hij de landschapsbeschrijvingen in de literatuur van zijn tijdgenoten [Byron, Keats, Shelley, Scott] uitgebreid heeft behandeld en heeft vastgesteld dat de beste beschrijvingen die zijn, waarin een direct verslag gegeven wordt van het geziene, zonder dat de lezer geplaagd wordt met alle emoties en overpeinzingen van de schrijver, gaat hij over tot de schilderkunst: 'De lieflijkheid van de natuur, of haar somberheid, haar teergevoelige en geheiligde eenzaamheid, of het bereik van haar macht en toorn was nooit geschilderd; noch was er ooit iets uit oprechte liefde ervoor geschilderd; want zowel de Hollanders als de Italianen kwamen hierin overeen, dat ze altijd schilderden om het schilderij, om te laten zien hoe goed ze het zonlicht konden imiteren, hun volumes konden rangschikken, of hun

Caspar David Friedrich,
Klosterkerkhof in de sneeuw,
1819, verloren gegaan.

Eugène Delacroix, Jacob's gevecht
met de engel, 1849-1861,
Louvre, Parijs.

korenhalmen op een rijtje konden zetten, — nooit omdat ze van het uitzicht hielden of een herinnering eraan met zich mee wilden nemen . . . Daarom stierven deze schilderrichtingen tenslotte uit en lieten een kloof van bijna eindeloze leegte tussen hen en de werkelijk modernen, waaruit nu de nieuwe richting oprijst, niet geënt op de oude, maar een die opnieuw begint met gewassen pentekeningen in oostindische inkt, opgewerkt met geel en bruin, terwijl men langzamerhand gevoelsmatig de weg naar de kleur zoekt. Maar deze pas ontstane richting verschilde van nature van de oudere in het feit dat de drijfveer ervan liefde was. Hoe zwak de pogingen ervan ook mogen zijn, het ging om de natuur en niet om het schilderij, en deze kiem van werkelijk leven die er in zat, groeide en bloeide . . . De moderne richting werd zo de enige echte landschapsschool die tot nog toe heeft bestaan; het kunstmatige werk van Claude en Poussin kunnen we nu opzij schuiven, zoals ik in mijn lezingen in Edinburgh zei, onder de algemene term 'pastoralisme', en we moeten van het laatste werk van Tintoretto in een keer doorgaan naar het eerste van Turner."

Hoewel we dit boek van Ruskin niet hoeven te beschouwen als de bijbel voor de 19e eeuwse kunst, vinden we in dergelijke passages als hierboven aanwijzingen voor een nieuwe houding van de kunstenaar tegenover zijn omgeving, die o.a.

tot uitdrukking zou komen in het realisme. Ruskin's skepsis ten aanzien van de 'vooruitgang' op het gebied van de techniek en mechanisatie (iets waarin hij bepaald niet alleen stond) weerspiegelt zich in talloze 'sociaal-realistische' schilderijen en tekeningen, waarin het landschap weliswaar weer een achtergrond is, maar nu met een duidelijke relatie tot de handeling die zich erin afspeelt, zoals b.v. bij Millet en Courbet.

De uitvinding van de fotografie is voor de kunst van grote betekenis geweest in allerlei opzichten. Voor de topografische schilder- en tekenkunst was de uitvinding zelfs van beslissende betekenis, namelijk dodelijk. Voor andere kunstvormen kon de fotografie de functie krijgen van de 'studie naar het leven'. Vanaf het midden van de 19e eeuw komt het vrij vaak voor dat schilders [o.a. Delacroix en later Breitner] in hun atelier naar foto's werken, zowel bij figuurstukken als bij stadsgezichten en landschappen. Toch verdrong de fotografie de studie naar de natuur niet, in feite werd de weergave van de natuur naar de werkelijkheid nu pas een serieus onderwerp.

In de landschapsschilderkunst treden in de loop van de 19e eeuw doorslaggevende veranderingen op, niet in de laatste plaats omdat men niet meer alleen buiten tekent, maar ook buiten gaat schilderen. Ruskin beweert dat het landschap

William Turner, De brand van het Parlementsgebouw in Londen, 1834, Cleveland Ohio.

de grote kracht van de schilderkunst zal worden want: voor het weergeven van menselijke emoties zijn woorden geschikter dan verf, maar in het weergeven van de natuurlijke omgeving overtreft de schilderkunst het woord. Heel even lijkt hij gelijk te krijgen; in de tweede helft van de 19e en in het begin van de 20e eeuw staat het landschap hoog genoteerd. De schilders rond Theodore Rousseau, die in Barbizon werkten, de schilders van de Haagse school, de impressionisten, allen kijken met nieuwe ogen naar het landschap, waarbij wel opgemerkt moet worden dat de schilders van Barbizon een groot voorbeeld zagen in de door Ruskin zo gewraakte 17e eeuwse Hollandse landschapsschilders.

De schilders van de Haagse school, onder wie de gebroeders Maris en Mauve, werden de laatste grote vertegenwoordigers van de Hollandse landschapsschilderkunst. Gemakkelijk hadden ze het niet want ook in ons land bestond een vooroordeel tegen landschappen 'zonder figuurtjes' en daar kwam nog bij dat het bescheiden kleurgebruik van Jacob Maris en Mauve op de kunstcritici overkwam als vuil-geel, vuil-grijs, vuil-violet; in 1878 doet Busken Huet hun werk als 'grauw en ongedistingeerd' af en mist er alle geest en kleur in 'zolang ze hun penseel in de aschpot blijven doopen.' Pas als de Tachtigers hun pennen gaan roeren [Van Deyssel, Van Eeden, Gorter], die een even grote liefde voor de moderne schilderkunst hadden als voor de natuur, komt de waardering voor deze schilders van het grauwe Hollandse landschap en ook voor het landschap zelf. Nadat Potgieter de omgeving van Amsterdam als lelijk en ongenietbaar en Van Lennep de Gooise heide als een woestenij hadden gekwalificeerd, was rond 1900 de oprechte liefde voor de natuur van ons land algemeen en toen deze bedreigd werd door een al te grote ontginningslust werd de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten opgericht, die haar eerste grote daad stelde met de aankoop van het Naardermeer.

In de 20e eeuw is het landschap als zelfstandig genre van het grote kunsttoneel verdwenen, afgedwaald naar een categorie van kunst die men kitsch pleegt te noemen, en geniet daar een ongelooflijke populariteit. De landschappen worden nu aan de lopende band geproduceerd in de kwaliteiten A, B en C, en in grote vrachtwagens naar de detailhandel vervoerd. En zo is er geen huis of er hangt wel een landschapje in, en zo hoort het ook.

Hoos Blotkamp

Een dergelijk kort overzicht als het bovenstaande lijdt onvermijdelijk aan oversimplifikatie en generalisatie; voor wie de zaak werkelijk wil uitzoeken volgt hier een literatuurlijst.

Anton Mauve, Herder met kudde
schapen, ca 1884

- Beening, Th. J. *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance*; Nijmegen, 1963
 Breydenbach, Bernhard von *Die Reise ins Heilige Land*; 1483 (ed. E. Geck, Wiesbaden, 1961)
 Brom, G. *Schilderkunst en litteratuur in de 19e eeuw*; Utrecht-Antwerpen, 1959
 Catalogus *Landschaptekeningen van Hollandse Meesters uit de XVIIe eeuw*, 2 dln.; Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1968
 Catalogus *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*; Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1973
 Catalogus *Landscape in Britain c. 1750-1850*; The Tate Gallery, Londen, 1973
 Catalogus *Il Paesaggio nel disegno del cinquecento europeo*; Mostra all'Accademia di Francia, Villa Medici, Rome, 1973
 Clark, K. *Landscape into Art*; Londen, 1961
 Goeree, W. *Inleydinge tot de algemeene Teyken-Konst*; Amsterdam, 1697
 Gombrich, E. H. 'The Renaissance Theory of Art and the Rise of Landscape'; in *Norm and Form*, Londen, 1966, pp. 107-121
 Hind, A. M. *An Introduction to a History of Woodcut*, dl. 2; New York, 1963
 Lairesse, G. de *Groot Schilderboek*; Haarlem, 1707
 Larsen, E. 'Descartes and the rise of naturalistic landscape painting in 17th century Holland'; in *The Art Journal*, XXIV/1, 1964, pp. 12-17
 Lander, Th. D. *Sir Avedale Price on the picturesque*; Londen, 1842
 Miedema, H. *Karel van Mander. — Den grondt der edel vrij schilderconst*, 2 dln; Utrecht, 1973
 Niemeyer, J. W. '18de-eeuwse Noord-Nederlandse topografie in de collectie de Grez', in: *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*; Nrs. 1-2, maart-juni 1962, Jrg. 11, p. 49-76
 Pochat, G. *Figur und Landschaft*; Berlijn-New York, 1973
 Rackham, H. *Pliny. — Natural History*, Vol. IX, Libri XXXIII-XXXV; Londen-Cambridge, 1961
 Reith, B. *Romantische vluchten*, 2 dln; Haarlem, z.j.
 Rosenberg, J.; Slive, S.; en Kuile, E. H. *ter Dutch Art and Architecture 1600 to 1800*; Harmondsworth, 1966
 Ruskin, J. *Modern painters*, 5 dln.; Londen-New York, z.j.
 Stechow, W. *Dutch landscape painting of the seventeenth century*; Londen, 1968
 Turner, R. *The vision of landscape in Renaissance Italy*; Princeton, 1966

DEZE KAART IS AFGELEID VAN
DE BODEMKAART VAN NEDERLAND
SCHAAL 1 : 200.000 AANGEVULD
MET GEGEVENS VAN BODEMKAART
SCHAAL 1 : 50.000 BEIDE VAN
STIBOKA WAGENINGEN

PROVINCIE UTRECHT

Veengronden	Rivierklei	Klei op veengronden	Zandgronden	Oude zandbouw landgronden	Stedelijk gebied	Oude bewonings- plaatsen

LEGENDA

vinc
van

deel
dijke
onts
de h
de a
lage
Skar

Ned

dem
niet
deel
waar
hoge

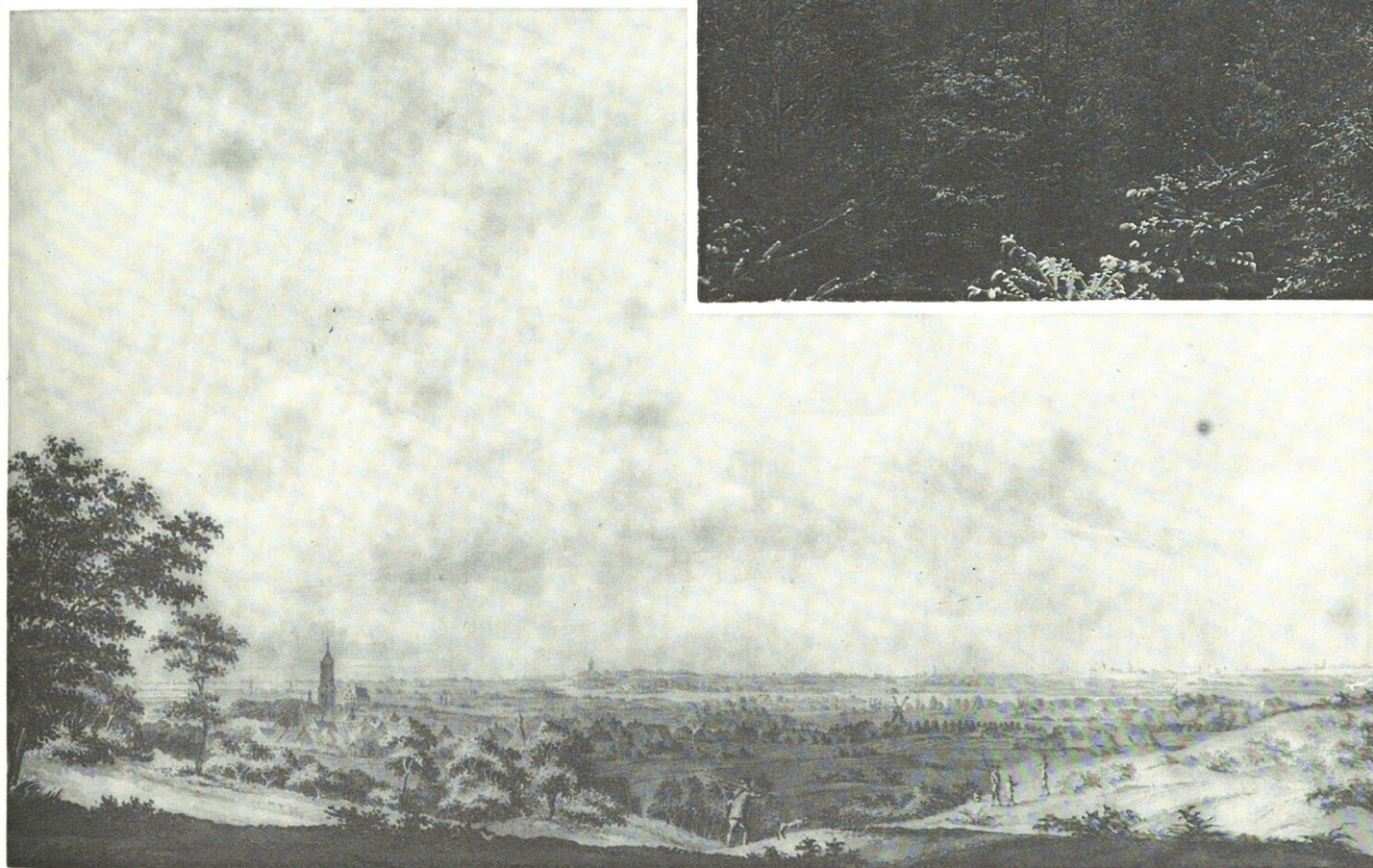
de be
en na
laar,
v. Cl
rijke
ontgi
schap
wol

De zandgronden in de provincie Utrecht liggen hoog, we vinden ze in het gebied van de Utrechtse heuvelrug

Deze heuvelrug is het enige deel van Utrecht dat niet zou overstroomd als er geen dijken waren. Veel hoogten in onze lage landen zijn ontstaan in de voorlaatste ijstijd, toen het ijs minstens de helft van ons land bedekte. De ijslobben stuwden de aanwezige rivierafzettingen hoog op en lieten in de lagere gedeeltes van die stuwwallen o.a. stenen uit Skandinavië achter

In de laatste ijstijd, toen Nederland door een langdurige bevroering van de bo-

en het grazen van schapen ontstonden op de arme zandgronden uitgestrekte heidevelden. In de stallen werden heideplaggen gelegd; in het voorjaar werd dit materiaal met de mest op het akkerland gebracht. Omdat in de heideplaggen ook een beetje zand zat kwam het bouwland elk jaar één mm hoger te liggen. Zo ontstonden in de loop van eeuwen de oud-zand-bouwlandgronden, ook wel engen genoemd. Door het op te grote schaal wegsteken van heide zijn vooral op

dem tot een kale poolwoestijn geworden was, maar niet met ijs was bedekt, werd door de wind een groot deel van oostnederland in een zandwoestijn veranderd, waarin hier en daar [o.a. op de Utrechtse heuvelrug] hoge stuifzandruggen werden gevormd

Toen het klimaat verbeterde begonnen eerst berken- en dennenbossen te groeien en naarmate het warmer werd kwamen ook de hazelaar, de iep, de eik, de linde en de els. Ongeveer 1500 v. Chr. deed de beuk zijn intrede, voornamelijk op de rijke gronden. Intussen was de mens begonnen met ontginningen en het bedrijven van akkerbouw en hield schapen om zich van mest voor de akkers en vlees en wol te voorzien. Door afbranden en kappen van bossen

de Veluwe enorme zandverstuivingen ontstaan, die nu voor een groot gedeelte weer bebost zijn

Op de Utrechtse heuvelrug zijn er naast heidevelden relatief nog veel bossen, overigens wel kunstmatige, bestaande uit beuken, eiken, berken, grove dennen en sparren. De heidevelden [struikhei op de droge en schrale zandgronden] en de diverse bossen hebben daar waar ze niet teveel aangestast zijn door menselijk gebruik [o.a. ontginning na de uitvinding van kunstmest, massarecreatie en gebruik als militair oefenterrein] ook wel een uitgebreide eigen plantengroei waarvoor verwezen wordt naar *Wilde Planten*, deel 3, uitgave Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, 1971

1 Apeldoorn, Jan

1765 Amersfoort - 1838 Amersfoort
Randenbroek aan de zijde van de Lunterse Beek in Amersfoort, 1834
Zwart krijt- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 31,7 x 42,1
Getekend aan de keerzijde: *Gezicht langs Randenbroek/J.A. 1834*
Mus. Flehite A.v.A. port. O 2

2 Berkhout, N.

Werkzaam 19e eeuw
Gezicht op Amersfoort, 1838
Pen- en penseeltekening gewassen in bister en O.I. inkt, 21,9 x 32,7
Getekend rechts onder: *N. Berkhout f./1838*
Mus. Flehite A.v.A. port.N 21

3 Burg, Dirk van den

1723 Utrecht - 1773 Utrecht
De Bilt, 1761
Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 23,4 x 36,9
Aan de keerzijde: *de Bilt 27 aug. 1761*
K.H.A. PS A/T 476

4 Doesburgh, Thomas

Werkzaam omstreeks 1683 - 1714
Gezicht op Rhenen, omstreeks 1700
Geëtste gravure, 25,8 x 31,3
Getekend links onder: *T. Doesburgh. del. et. fecit*; opschrift midden boven: *RHENEN S.P.Q.R.*
C.M. 12678

5 Dubois, Guillaume

1646 werkzaam te Haarlem, 1680 aldaar overleden

Rhenen, vanaf de Rijn gezien, omstreeks 1650

Tekening in zwart krijt, 9,6 x 17,2
R.A.U. top. atl. 422 - 1

6 Koekkoek, Marius A.

1807 Middelburg - 1870 Hilversum
Landschap bij Amersfoort, 1835
Pen- en penseeltekening gewassen in sepia en O.I. inkt, 26,6 x 35,8
Aan de keerzijde met andere hand: *M. A. Koekkoek, geb. 1807 - Middelburg.; Gezicht aan. de Amersf. Berg/1835*
Mus. Flehite A.v.A. port.O 11

7 Kuypers, Dirk en Vermeer, J.

resp. 1733 Dordrecht - 1786 Dordrecht en werkzaam 2e helft 18e eeuw
Kaart van Beukenburg, 1780
Pentekening met waterverf bijgekleurd, 63,4 x 195
Getekend rechts boven: *D:Kuijper, J:Vermeer.*
R.A.U. top. atl. 1198 - 3

8 Liender, Jacobus van

1696 Utrecht - 1759 Utrecht
Amersfoort vanaf de Utrechtseweg, 1748
Pentekening gewassen in O.I. inkt en sepia, 15,7 x 24,1

Getekend aan de keerzijde: *Amersfoort op den weg van Utrecht/Jac. v. Liender. F. 1748*
Mus. Flehite A.v.A. port.2 - 1 - 6

9 Toegeschreven aan:

Liender, Jacobus van
1696 Utrecht - 1759 Utrecht

Leusden, 1e helft 18e eeuw
Zwart krijt tekening gewassen in grijs, 19,2 x 28,3
Aan de keerzijde: *Leúsde buiten*

Amersfoort; met andere hand: J. van. Liender.

Mus. Flehite AC port. 13 - 220

10 Liender, Paulus van

1731 Utrecht - 1797 Haarlem
Maartensdijk bij Utrecht, 1753, 1763
Ingekleurde ets, 23,1 x 29,4
Getekend links onder: *Paúl: van Liender fec: 1763*; opschrift midden onder: *ST MAARTENSDYK by UTRECHT, 1753./ à Amsterdam chés Fouquet.*
Mus. Flehite AC port. 14 - 146

11 Liender, Paulus van
1731 Utrecht - 1797 Haarlem
Amerongen, 1764, 1775
Aquarel, 21,2 x 28,9

Getekend aan de keerzijde: *Paul van Liender fec: 1775; Amerongen in Utrecht 1764*
Mus. Flehite AC port. 12 - 47A

12 Liender, Paulus van
1731 Utrecht - 1797 Haarlem
Neerlangbroek, 1764, 1775
Aquarel, 21,1 x 29

Getekend aan de keerzijde: *Paul van Liender fec: 1775; Neerlangbroek in Utrecht 1764*

Mus. Flehite AC port. 13 - 179¹

13 Toegeschreven aan:

Liender, Paulus van
1731 Utrecht - 1797 Haarlem
Neerlangbroek, 1752
Aquarel, 10,4 x 17,7
Aan de keerzijde: *t Dorp Neerlang broek in de Provintie Utrecht*; met andere hand: *Paul v. Liender 1752*

Mus. Flehite AC port. 13 - 175²

14 Lokhorst, Jan van
1837 Utrecht - 1874 Brussel
Groene wegje bij Fort de Bilt, omstreeks 1890

Ets, 11 x 19,5
Getekend rechts onder: *Jan v Lokhorst fe; links onder: 5*
C.M. 13496

15 Toegeschreven aan:

Loo, Pieter van
Werkzaam in Haarlem 1731-1784

Soestdijk, omstreeks 1770
Pentekening ingekleurd met waterverf,
18,5 x 24,4

Aan de keerzijde: *Soesdyk*
K.H.A. PS A/T 603

16 Monogrammist *f m v d w*

Werkzaam in de 19e eeuw

Het dorp Neerlangbroek, 1834

Aquarel, 22,2 x 30,6

Getekend links onder: *dec. 34*; rechts

onder: *f m v d w*; opschrift midden

onder: *HET DORP NEDERLANG-*

BROEK IN HET STICHT.

Mus. Flehite AC port. 13-175¹

17 Monogrammist *J.J.T.L.*

Werkzaam in de 18e eeuw

Baarn, 1750

Aquarel, 9,3 x 14,5

Getekend links onder: *J. J. T. L. avdel.*

1750; aan de keerzijde met andere hand:

't dorp Baeren

Mus. Flehite AC port. 12-67³

43 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 18e eeuw

Baarn, omstreeks 1750

Zwart krijt- en penseeltekening gewassen

in O.I. inkt, 22,7 x 31,1

Aan de keerzijde: *Dorp Baren*

Mus. Flehite AC port. 12 - 66¹

18 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 18e eeuw

Amerongen, 1750

Aquarel, 13 x 20,7

Aan de keerzijde: *Het Dorp*

Amerongen./by Rheenen/1750.

Mus. Flehite AC port. 12 - 42

44 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 18e eeuw

Groot Zandbrink en de Zandbrinker

molen in de gemeente Leusden, 2e helft

18e eeuw

Zwart krijt tekening gewassen in bister

en licht grijs, 26 x 21,8

Aan de keerzijde: *Groot Zandbrink en*

Zandbrinkermoolen.

Mus. Flehite AC port. 13 - 238¹

19 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 18e eeuw

Het dorp Emminkhuizen in de gemeente

Renswoude, omstreeks 1750

Pentekening gewassen in O.I. inkt,

14 x 18,8

Opschrift op de benedenrand: *Het dorp*

Emminkhuizen in een ander gezicht

Mus. Flehite AC port. 15 - 18

20 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 19e eeuw

Sparrendaal bij Driebergen,

omstreeks 1800

Aquarel, 32,7 x 47,5

R.A.U. top. atl. 1854 - 1

21 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 19e eeuw

Hofstede Randenbroek bij Amersfoort,

1816

Pen- en penseeltekening gewassen in

O.I. inkt, 22,9 x 32,6

Aan de keerzijde: *gezig op d. buiteplaats*

Randenbroek/by Amersfoort. ./

augustus 1816

Mus. Flehite A.v.A. port. O 3

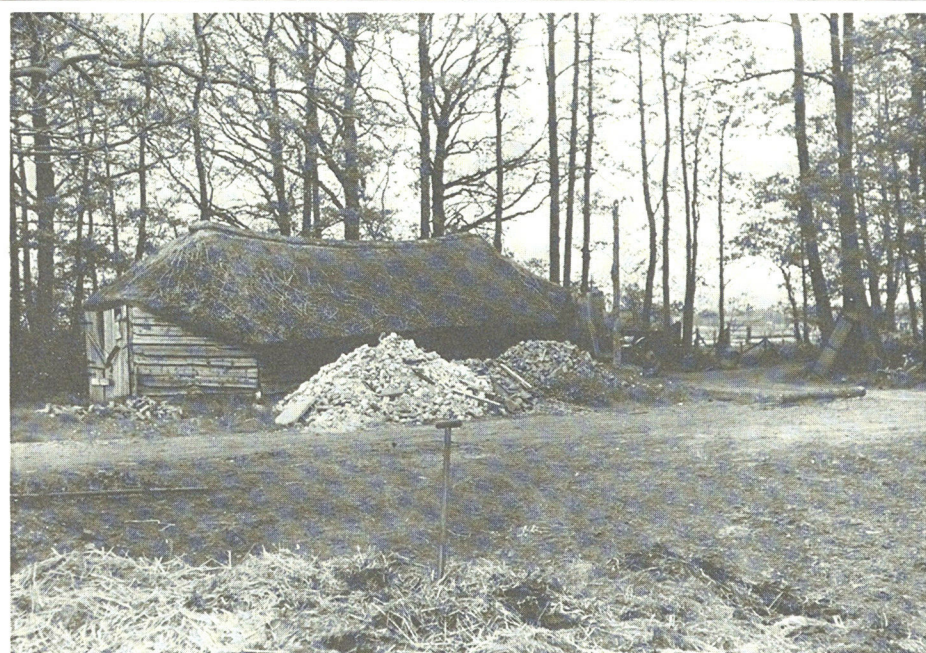
22 Nederlandse tekenaar

Werkzaam in de 19e eeuw

Pyramide in de gemeente Woudenberg,

44

gezien van de Zeister bossen, 1822
Pentekening gewassen in O.I. inkt en
sepia, 30,9 x 34,8

Mus. Flehite AC port. 15 - 150

23 Toegeschreven aan:

Rademaker, Abraham

1675 Lisse bij Haarlem - 1735 Haarlem

Amersfoort vanaf de Utrechtseweg,

omstreeks 1700

Pen- en penseeltekening gewassen in
bister, 18,9 x 27,3

Aan de keerzijde: *op de Utrechtse Weg/*

buiten Amersfoort; met andere hand:

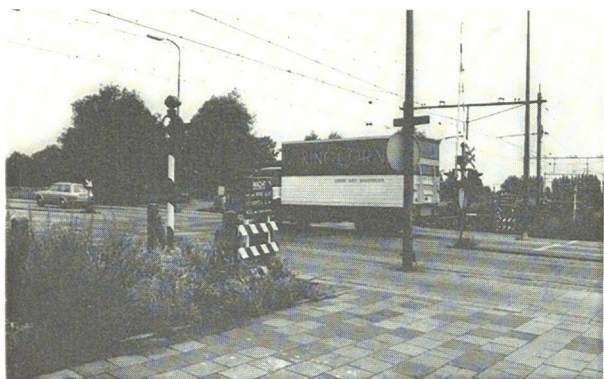
A. Rademaker

Mus. Flehite A.v.A. port. 2 - 1 - 1

24 Reets, G., naar: Diepenen, J. van

Werkzaam in de 2e helft van de 17e eeuw

Kaart van Doorn, kopie van 1690 naar

36

31

origineel van 1647
 Pentekening in O.I. inkt ingekleurd met
 waterverf, 46,7 x 72
 Getekend links in de rand: *G. Reets*
 R.A.U. top. atl. 2161 - 1
25 Roij, W. D.
 Werkzaam in de eerste helft van de 18e
 eeuw
Kaart van Sparrendaal bij Driebergen,
 1718
 Pentekening in O.I. inkt met waterverf
 bijgekleurd, 69,1 x 227,4
 Getekend links onder: *Actum Utregh*
den 2 November 1718/W. D. Roij
 R.A.U. top. atl. 2164
26 Schoute, Hubert P.
 1747 Amsterdam - omstreeks 1775
 Amsterdam
Neerlangbroek, omstreeks 1770
 Ets, 17,7 x 20,6
 Getekend links onder: *H. Schoute, ad*
viv. del. et fec. Opschrift midden onder:
NEER LANG BROEK.
 Mus. Flehite AC port. 13 - 1741
27 Schutter, Theodorus Cornelis
 Werkzaam omstreeks 1760
Amerongen, 1752, 1761
 Pen- en penseeltekening gewassen in
 O.I. inkt, 17,3 x 27,5
 Getekend links onder: *Schütter ad: viv:*
del: 1752; rechts onder: fecit 1761,;
aan de keerzijde: Het Dorp en Hüijs te
Amerongen, van de Amerongsche Berg
te sien den 18 Júlíj 1752.
 K.H.A. PS A/T 461
28 Tollus, Adrianus
 1783 Den Haag - 1847 Den Haag
Kaart van Driebergen en omgeving, 1806
 Ets met bijgeplakt benedendeel, met
 waterverf bijgekleurd, 59,7 x 28,5
 Getekend rechts onder: *Deze vervaardigd*
na de grootte kaart van de door mij
Ondergt = gedaane meeting. A Tollús
beëdigd Landmet/den Haag 28 April
 1806;
 R.A.U. van Rijckevorsel kaart 49
29 Waterloo, Anthonie
 Omstreeks 1610 Lille - omstreeks 1690
 Utrecht
Gezicht op Amersfoort vanaf de Berg,
 omstreeks 1650
 Zwart krijt tekening gewassen in O.I.
 inkt, 21,1 x 71,1
 Opschrift midden boven: *Amesfoort*
 Mus. Flehite A.v.A. port. N 11
30 Waessenaer, Jacobus A.
 naar: **Noort (Oort), Marcellus van**
 Werkzaam in de 17e eeuw
Kaart van Sparrendaal, kopie van 1660
 naar origineel van 1594
 Pentekening in inkt ingekleurd met
 waterverf, 72,8 x 53
 Getekend links onder: *9 mey 1660/*
Jacobús: A: Waessenaer; midden onder:
A° 1594
 R.A.U. Huisarchief Sparrendaal 11
31 Wicart, Nicolaas
 1748 Utrecht - 1815 Utrecht
Beukenburg bij Maartensdijk, omstreeks
 1780
 Pen- en penseeltekening gewassen in
 O.I. inkt, 34,5 x 50,1
 Getekend links onder: *N: Wicart. ad v.*
delin.; aan de keerzijde: *Beúkenbúrg.*

R.A.U. top. atl. 1198 - 2

32 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Doorn, omstreeks 1800

Aquarel, 26,2 x 34,3

Getekend links onder: *N: Wicart. inv.*;

aan de keerzijde: *'t Dorp Doorn*,

Mus. Flehite AC port. 13 - 28

33 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Gezicht op het dorp Amerongen,

omstreeks 1800

Aquarel, 31,7 x 43,8

Getekend links onder: *N. Wicart. ad*

Vivum; aan de keerzijde met andere

hand: *'t Dorp Amerongen*

Mus. Flehite AC port. 12 - 45

34 Wicart, Nicolaas

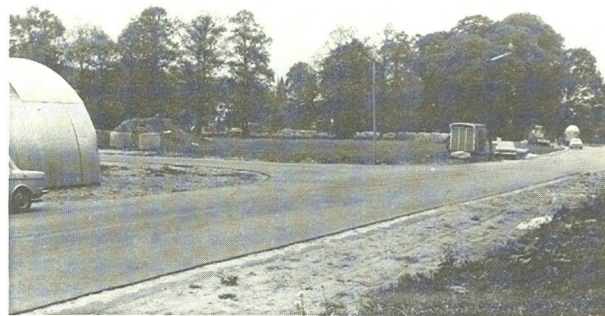
1748 Utrecht - 1815 Utrecht

't Dorp Baarn, omstreeks 1800

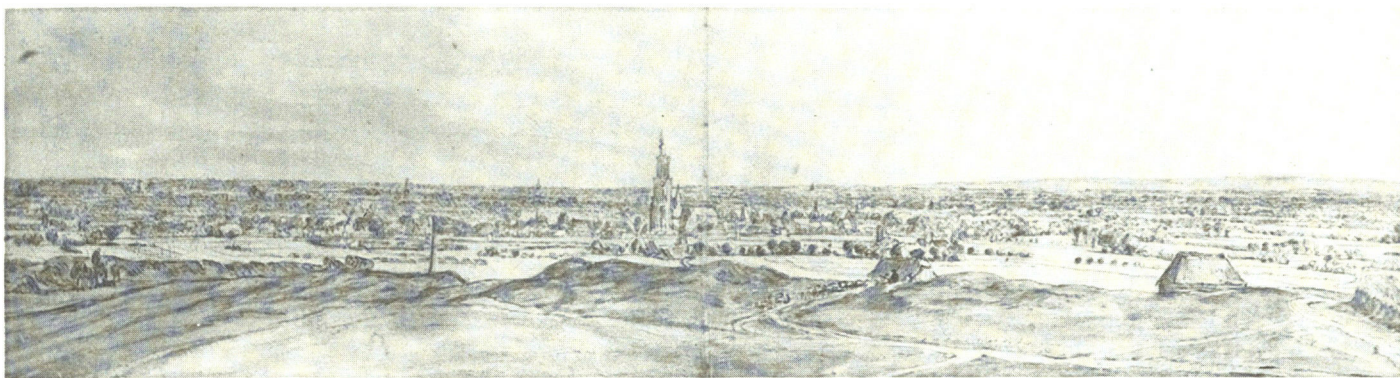
Pen- en penseeltekening gewassen in

O.I. inkt, 22,2 x 33,8

Getekend links onder: *N: Wicart. inv.*;

32

29

aan de keerzijde met andere hand:

't Dorp Baarn.

Mus. Flehite AC port. 12 - 64

35 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Leersum, omstreeks 1800

Aquarel, 22 x 29,9

Getekend aan de keerzijde: *'t Dorp*

Leersum. / *N. Wicart*

Mus. Flehite AC port. 13 - 200

36 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Gezicht op Blauwkapel in de richting

van Maartensdijk, omstreeks 1800

Aquarel, 22,8 x 32,9

Getekend links onder: *N: Wicart. inv.*;

aan de keerzijde: *'t Dorp de*

Blauwkapel.

Mus. Flehite AC port. 14 - 150

37 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Amerongen, omstreeks 1800

Pen- en penseeltekening gewassen in

O.I. inkt, 36,2 x 48

Getekend links onder: *N: Wicart. inv.*;

aan de keerzijde: *'t Huijs en Dorp*

Amerongen.

K.H.A. PS A/T 464

38 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Grebbeberg, omstreeks 1810

Pen- en penseeltekening gewassen in

O.I. inkt, 38,1 x 60,5

Getekend links onder: *N. Wicart.*; aan

de keerzijde: *'t Logement, en Reense*

Berg.

K.H.A. PS A/T 520

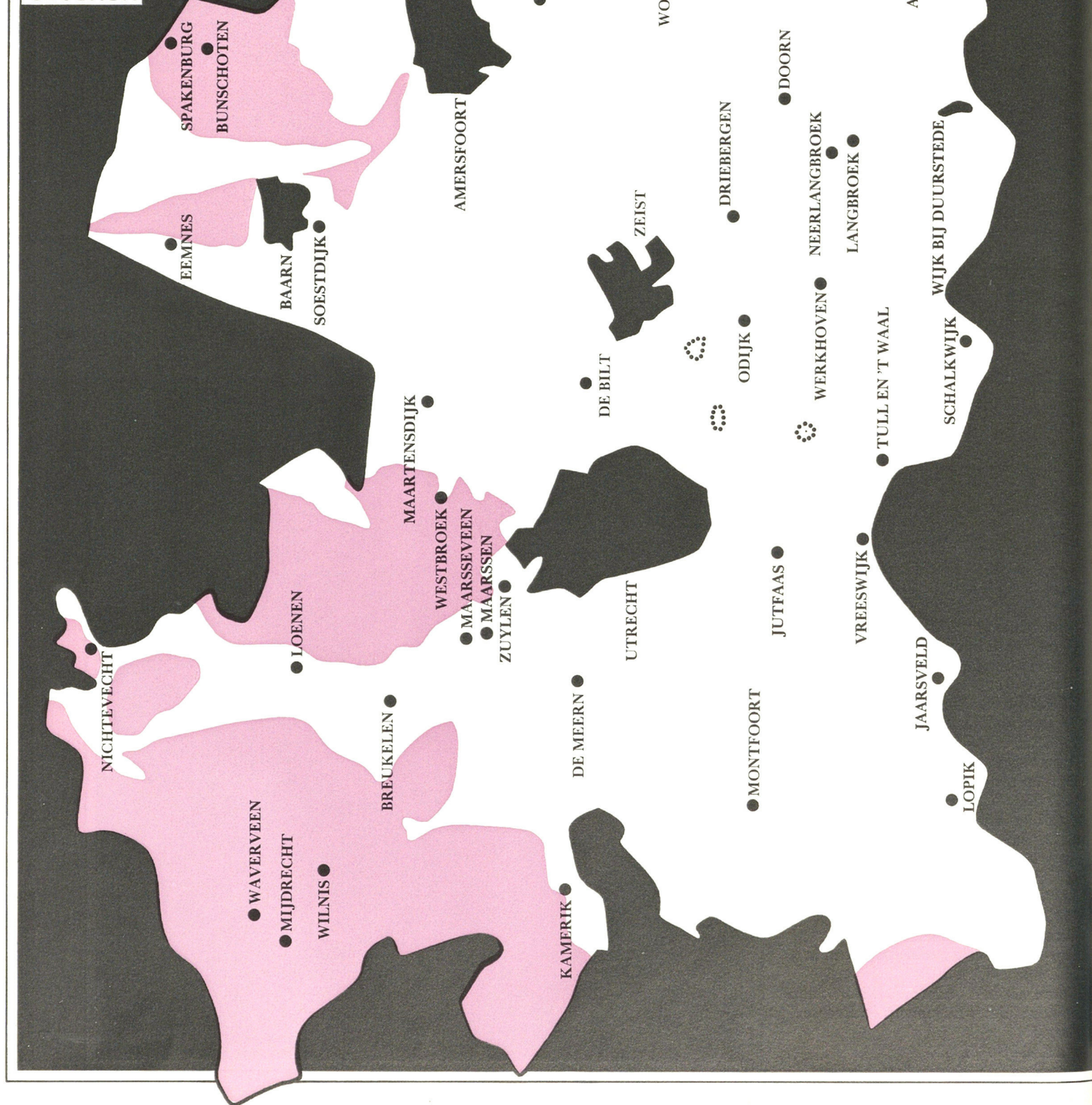

DEZE KAART IS AFGELEID VAN
DE BODEMKAART VAN NEDERLAND
SCHAAAL 1 : 200.000 AANGEVULD
MET GEGEVENS VAN BODEMKAART
SCHAAAL 1 : 50.000 BEIDE VAN
STIBOKA WAGENINGEN

PROVINCIE UTRECHT

Veengronden	Rivierklei	Klei op veengronden	Zandgronden	Oude zandbouw landgronden	Stedelijk gebied	Oude bewonings- plaatsen

LEGENDA

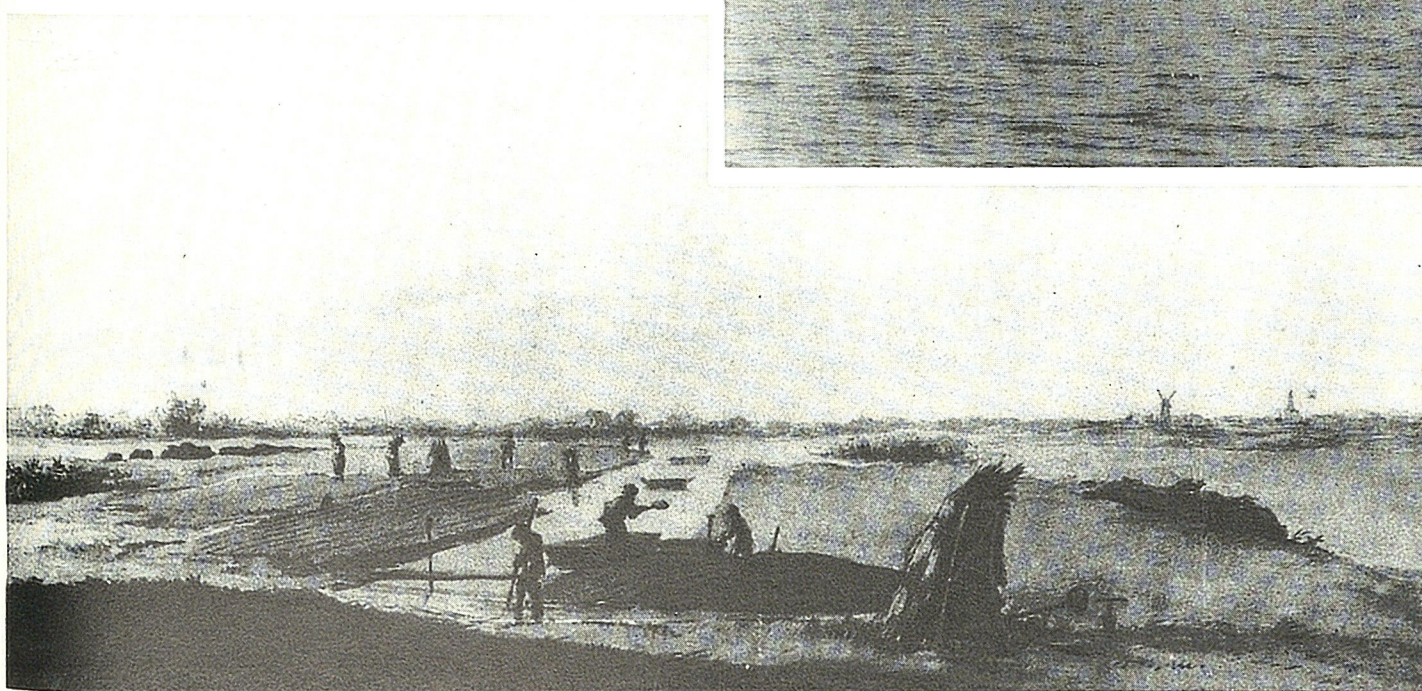
Het grootste veengebied van de provincie Utrecht, aan weerszijde van de Vecht, is een onderdeel van een uitgestrekt veengebied dat ongeveer 5000 jaar geleden gevormd werd achter de pas ontstane strandwallen, die het van de zee afsloten. Later werd op grote delen van dit gebied weer rivieren en zeeklei afgezet. Wanneer op een bepaalde plaats meer organisch materiaal ontstaat of aangevoerd wordt dan er wordt afgebroken, en de plantenresten door water van de lucht worden afgesloten ontstaan veengronden. Het karakter van het veen is afhankelijk van de manier waarop de watertoevoer plaats vindt. Wanneer dit b.v. alleen door regen is, dan worden venen gevormd, die koepelvormig opgebouwd zijn uit veenmos, de z.g. hoogvenen. Laagvenen ontstaan onder invloed van grondwater, dat zoet of brak kan zijn of door wateraanvoer van rivieren.

Het veengebied ten oosten van de Vecht, dat zich nu als laagveen aan ons voordeelt, is grotendeels een 'verdrongen' hoogveen; het gebied direkt ten westen van de Vecht is een van origine voedselrijk laagveen [bos, riet en biezenvveen], ontstaan door toevoer van water langs de oppervlakte en gedeeltelijk weer verdrongen hoogveen. In de middeleeuwen begon men venen te ontwateren om kultuurgronden te winnen. Hierdoor daalde de bodem [zelfs tot ver onder het niveau van de omliggende rivieren]. Later begon men met de turfwinning. De methode van het 'moeren' of 'slagturven', waarbij het veen met een beugel werd opgebaggerd en te drogen gelegd op uitgespaarde stroken, leverde het karakteristieke patroon van de trekpaten en legakkers op; op plaatsen waar door golving van het water de legakkers wegsloegen ontstonden uitgestrekte plassen.

De vegetatie van de veengebieden is ongelooflijk rijk en gevarieerd en sterk afhankelijk van de vochtigheidsgraad van de bodem en de aard van het aanwezige water. Op de minder natte plaatsen kunnen bossen ontstaan [Gagel, sporehout, zwarte els, grauwe wilg, zachte berk]. Het is onmogelijk om hier de vele plantensoorten op te noemen die in en om het water en in de moerassen groeien, daarvoor kan men het beste deel 2 van *Wilde Planten* raadplegen [uitgave Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, 1971]. Overigens heeft de oorspronkelijke plantengroei grotendeels moeten wijken voor de graslanden die hebben kunnen ontstaan door bedijking van rivieren en bemaling van het gebied.

Hoewel de vechtstreek altijd een geliefd recreatiegebied is geweest en grote delen ervan al natuurmonument geworden zijn, zijn er toch factoren die ook hier het landschap ernstig bedreigen. Door de toenemende watervervuiling verdwenen vele plantensoorten en de aanleg van wegen door dit gebied heeft veel schade aangericht en zal dit ook in de toekomst weer doen. Ook de watersport heeft een nadelige invloed op het landschap, mede door de bouw van huisjes, jachthaventjes en kampeerterreinen, die dat nu eenmaal onvermijdelijk met zich meebrengt.

De wens dat de vechtstreek als totaal nog eens tot een beschermd natuurgebied verklaard zal worden lijkt op dit moment nog een utopie; maar er wordt voor gevochten.

39 Brussel, Hermanus van
1763 Haarlem - 1815 Utrecht
Gezicht op de Veenderijen te Breukelen-
veen, 1806

Aquarel, 12,8 x 21,7
Aan de keerzijde: *Breukelen Veen 1806*;
met andere hand: *H. van Brussel*.
Mus. Flehite AC port. 12 - 211

40 Burg, Dirk van den
1723 Utrecht - 1773 Utrecht
Kamerik, omstreeks 1750

Pentekening gewassen in O.I. inkt en
met waterverf ingekleurd, 10,1 x 12,5
Getekend aan de keerzijde:
d. v. Burg del: ad: viv:; Kamerijck,
R.A.U. top atl. 806 - 1

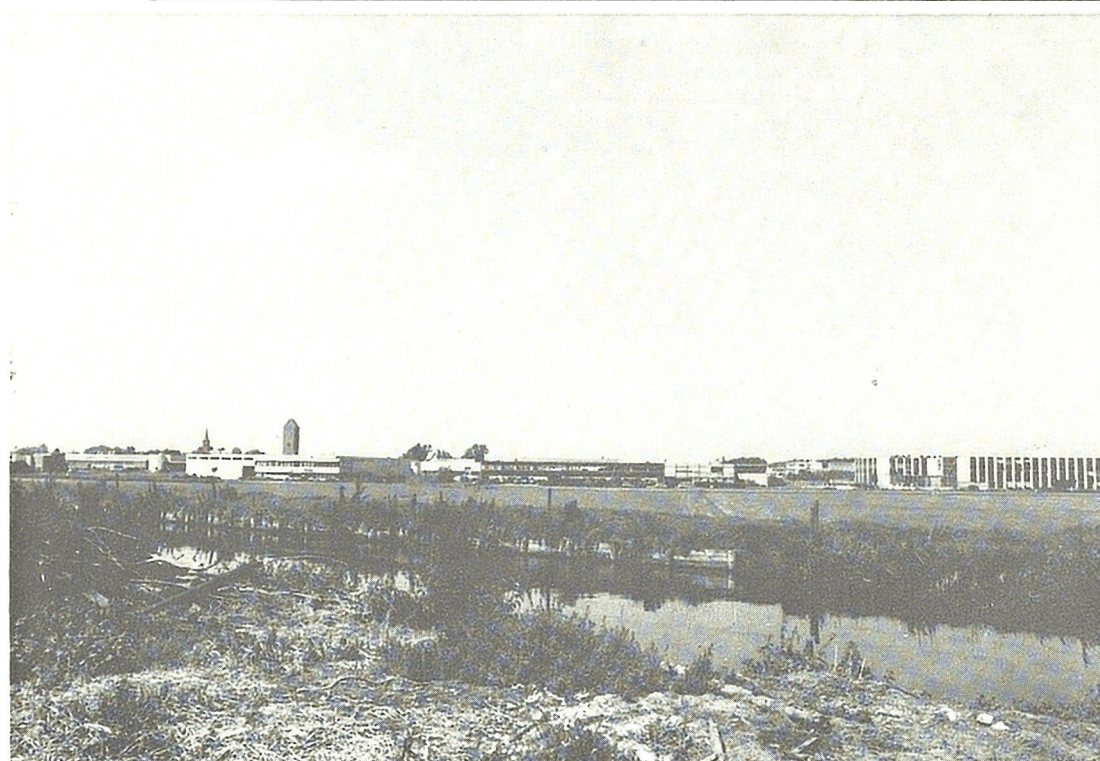
41 Nederlandse graveur, naar: Philips,
Jan C. (omstreeks 1700 Amsterdam -
omstreeks 1773 Amsterdam)
Werkzaam in de 18e eeuw
Waverveen, 1736

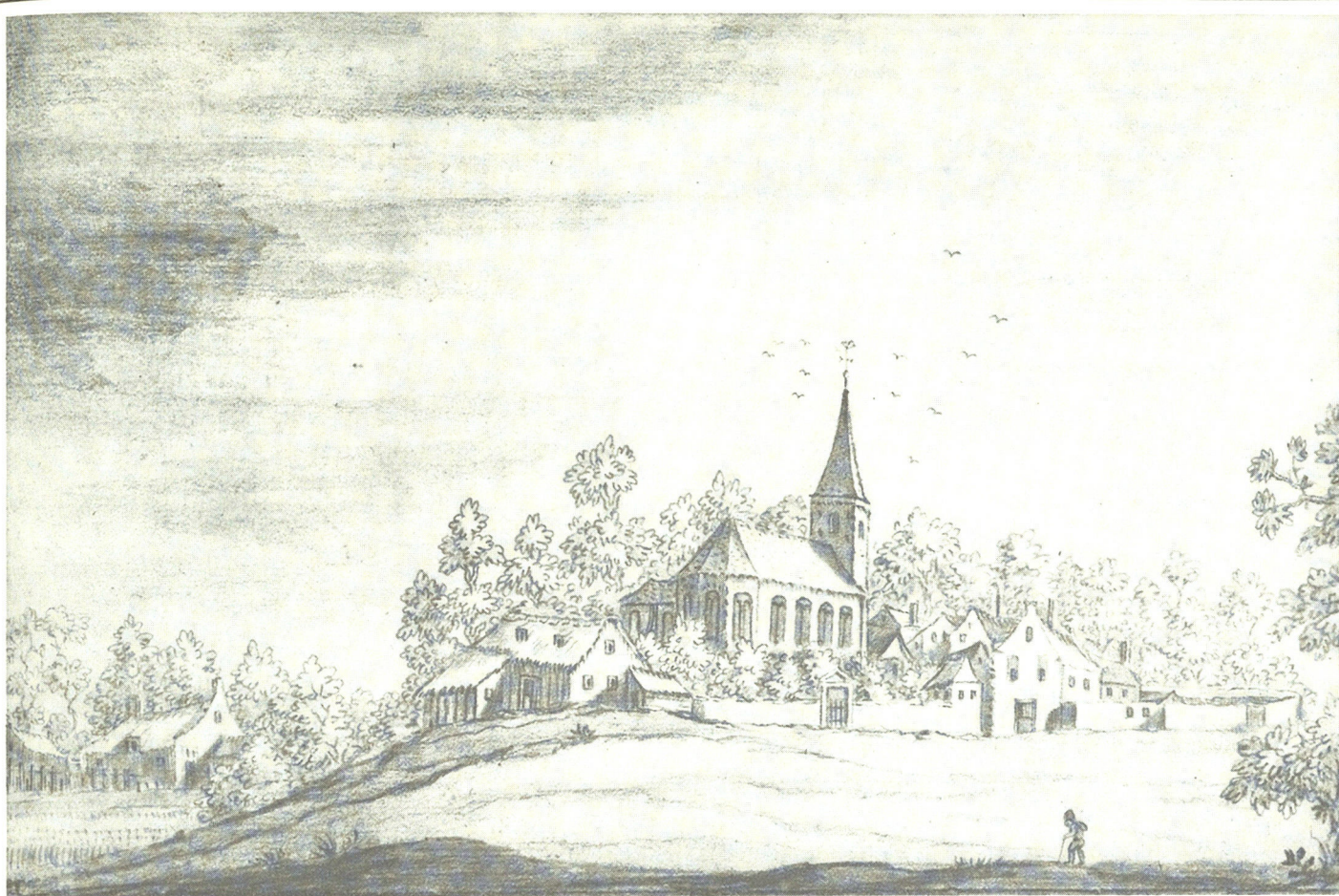
Geëtste gravure, 13,3 x 13,8
Getekend links onder: *J. C. Philips del.*
1736
R.A.U. top. atl. 1042

42 Nederlandse tekenaar
Werkzaam in de 18e eeuw
Kamerik bij Woerden, omstreeks 1730
Potloodtekening gewassen in sepia,
17,4 x 23,3

Opschrift midden onder: *Kamerijk. in
hetstigt bij Woerden*
R.A.U. top. atl. 806

45 Nederlandse tekenaar, naar een
kartograaf van de 17e eeuw
Werkzaam in de 18e eeuw
Kaart van Maarsseveen, kopie van de
18e eeuw naar origineel van 1660
Pentekening in O.I. inkt, 57,2 x 83,5
Opschrift midden boven: *Een kleen*

42

gedeelte van de heerlijkheid van Maarsseveen.

R.A.U. archief Huydecoper 1734

46 Serrurier, Louis Ph.

Werkzaam in de eerste helft van de 18e eeuw te Utrecht

Vlooswijk bij Woerden, 1729

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 13,8 x 19,5

Aan de keerzijde met andere hand: *de heerlijkheid Vlooswyk by Woerden* 1729

R.A.U. top. atl. 1896

47 Serrurier, Louis Ph.

Werkzaam in de eerste helft van de 18e eeuw te Utrecht

Wilnis, 1730

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 13,9 x 19,9

Aan de keerzijde met andere hand: *'t Dorp Willis*

R.A.U. top. atl. 1061

48 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Westbroek, omstreeks 1780

Aquarel, 34,6 x 49,8

Getekend links onder: *N: Wicart. ad Vivum*; aan de keerzijde: *'t Dorp Westbroek*; met andere hand: *bij Zuilen (Utr)*

R.A.U. top. atl. 1058 - 4

49 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Gezicht op het dorp Mijdrecht, omstreeks 1800

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt en sepia, 23,8 x 33

Getekend links onder: *N Wicart.*; aan de keerzijde: *'t Dorp Mijdrecht, van de Lek* Mus. Flehite AC port. 14 - 158

DEZE KAART IS AFGELEID VAN
DE BODEMKAART VAN NEDERLAND
SCHAAL 1 : 200.000 AANGEVULD
MET GEGEVENS VAN BODEMKAART
SCHAAL 1 : 50.000 BEIDE VAN
STIBOKA WAGENINGEN

PROVINCIE UTRECHT

LEGENDA

Zoals te verwachten is zijn de rivier-kleiafzettingen in de provincie Utrecht te vinden langs de rivieren, smalle stroken langs de Vecht en de Eem en in het stroomgebied van de Kromme Rijn-Oude Rijn, Rijn en Lek. Tussen de Lek en de Oude Rijn is de klei afgezet op oude bosveenlagen.

Voordat men in de middeleeuwen begon met het aanleggen van dijken, waren de rivierlopen niet gefixeerd en doordat het water regelmatig buiten de oevers trad werden oeverwallen gevormd. Waar de rivieren nog geen invloed van het getij ondervonden waren deze oeverwallen vooral van zand en vrij hoog. Daar waar de vaart van het water afgeremd werd door het getij [wat ter hoogte van de provincie Utrecht al het geval was] waren de wallen lager en voornamelijk van klei. Tussen de rivierarmen lagen uitgestrekte moerasbossen, waaruit bosvenen ontstonden, die vaak hoger of gelijk lagen met de kleioevers van de rivieren. Door overstromingen vonden steeds nieuwe kleiafzettingen plaats, ook wel op de venen nadat ze ingeklonken waren.

Na de bedijking werd alleen nog maar klei afgezet in de uiterwaarden. De gebieden tussen de rivieren konden in cultuur gebracht worden als grasland of bouwland. Door het ingrijpen van de mens is natuurlijk heel veel van het oorspronkelijk karakter van het rivierengebied verloren gegaan,

vooral door het aanleggen van de dijken en van wegen. In het uitgestrekte weide- en akkergebied vormen deze 'hoogten', waarlangs ook dikwijls bomenrijen geplant zijn, opvallende elementen, terwijl door de verkaveling de karakteristieke, goed geordende landschappelijke 'lappendeken' ontstaan is.

Het hoeft geen betoog dat ook hier menig plantensoort het heeft moeten afleggen tegen de toenemende vervuiling van het rivierwater en de nietsontziende ontginningslust van de gebruikers en bewoners van het gebied. Zie voor uitgebreide beschrijving van de vegetatie *Wilde Planten*, deel 2, uitgave Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, 1971.

50 Almeloveen, Jan van, naar: Saftleven, Herman (1609 Rotterdam - 1685 Utrecht)

Omstreeks 1652, werkzaam te Utrecht tussen 1678 en 1683

Jaarsveld, omstreeks 1675

Ets, 8,1 x 5,2

Opschrift midden onder: *Jaarsveld*
C.M. 9328/2

51 Almeloveen, Jan van, naar: Saftleven, Herman (1609 Rotterdam - 1685 Utrecht)

Omstreeks 1652, werkzaam te Utrecht tussen 1678 en 1683

Lopik, omstreeks 1675

Ets, 8,1 x 5,4

Opschrift midden onder: *Loopick*
C.M. 9328/6

52 Berckeroode, Balthasar F. van 1591 Delft - 1644 Amsterdam

Kaart van Maarssen, 1629

Pentekening ingekleurd met waterverf, 66,1 x 52,7

Getekend rechts boven: *Maate. inden Jare 1629/Balthasar Floris/van*

Berckeroode G. Z. Lantme.-

R.A.U. archief v. d. Muelen 66

53 Beijer, Jan de

1703 Aarau - na 1769 Kleve

Rhenen, 1745

Pentekening gewassen in sepia en O.I. inkt, 15,9 x 20,6

Aantekening rechts boven: *Gezigt, van den Taefelberg bij Rheenen. den: 21. Júnij. 1745*

K.H.A. PS A/T 433

54 Beijer, Jan de

1703 Aarau - na 1769 Kleve

Kerk in Tull en 't Waal, 1749

Pentekening ingekleurd met waterverf, 15,9 x 21,1

Getekend aan de keerzijde:

JDB; 17:/ De Kerk in t' Waal. den: 3 Augúst. 1749.

R.A.U. top. atl. 1039 - 1

66

55 Beijer, Jan de

1703 Aarau - na 1769 Kleve

Breukelen aan de Vecht, omstreeks 1750

Pentekening ingekleurd met waterverf, 16,1 x 20,8

Aantekening links onder met andere hand: *J. de Beijer fec;* getekend aan de keerzijde: *J. de Beyer ad. viv. del; Breukelen langs de Vegt te Sien van Utrecht komenden.*

R.A.U. top. atl. 697 - 1

56 Toegeschreven aan:

Beijer, Jan de

1703 Aarau - na 1769 Kleve

Spakenburg aan de Zuiderzee, 1749

Pen- en penseeltkening gewassen in O.I. inkt, 14,6 x 44,9

Opschrift midden onder: *Spakenburg*

aan de *SuijderZee* 1749; aan de keerzijde met andere hand: *De Beyer. f.*
Mus. Flehite AC port. 13

57 **Bulthuis, Jan**

1750 Groningen - 1801 Amsterdam
Wijk bij Duurstede, omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening in O.I. inkt,
8 x 10,6

Getekend links onder: *J. B del*; aan de keerzijde met andere hand: *Wyk by Duurstede/over de Lek te zien*
K.H.A. PS A/T 438

58 **Bulthuis, Jan**

1750 Groningen - 1801 Amsterdam
Wijk bij Duurstede, omstreeks 1800

omstreeks 1700

Geëtste gravure, 25,5 x 30,8
Getekend rechts onder: *T. Doesburgh del. et. fecit*; opschrift midden boven: *WYCK BY DUERSTED*
C.M. 12677

63 **Hoorn, Jordanus**

1753 Amersfoort - 1833 Amersfoort
Wijk bij Duurstede, 1788

Aquarel, 20,6 x 25,5
Aan de keerzijde: *De rún Poort te Wyk by Duurstede./J: Hoorn ft: 1788*
K.H.A. PS A/T 449

64 **Leth, Hendrik de**

Omstreeks 1700 Amsterdam - omstreeks

K.H.A. PS A/T 492

68 **Lokhorst, Jan van**

1837 Utrecht - 1874 Brussel

De Vecht bij Utrecht voor de Rodebrug, omstreeks 1890

Ets, 10,5 x 18,9

Links onder: *1*

C.M. 13492

69 **Lokhorst, Jan van**

1837 Utrecht - 1874 Brussel

De Vecht bij Zuilen, omstreeks 1890

Ets, 10,6 x 19

Getekend links onder: *Jan v Lokhorst/2*

C.M. 13493

70 Toegeschreven aan:

Loo, Pieter van

Werkzaam in Haarlem 1731 - 1784

Jutphaas, omstreeks 1770

Zwart krijt en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 23,4 x 32,2

Aan de keerzijde: *Dorp. Jutphaas.*

K.H.A. PS A/T 530

71 **Lorme, Jean J. de**

Werkzaam eind 17e eeuw

Huis den Doorslag te Jutphaas,

omstreeks 1690

Penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 14 x 22

Getekend aan de keerzijde: *Den doorslag bij 't dorp Jútphaas/door J: de Lorme*

K.H.A. PS A/T 507

72 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Oostbroek, gezicht op de voorzijde van het huis, 1842

Gewassen pen- en penseeltekening licht bijgekleurd met waterverf, 32 x 36,3

Getekend links onder: *P. J. Lutgers 1842*

R.A.U. top. atl. 1706 - 3

73 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Oostbroek, gezicht op de voorzijde van het huis, 1842

Aquarel, 9,2 x 15,7

Getekend rechts onder: *P. Lutgers 1842*

R.A.U. top. atl. 1706 - 4

74 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Hunthum vanaf de Vecht gezien, 1844

Gewassen pen- en penseeltekening in sepia en O.I. inkt, 17,7 x 23

Getekend links onder: *P. J. Lutgers 1844*

R.A.U. top. atl. 1500 - 3

75 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Landweg bij het Huis Kweekhoven, 1866

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening gewassen in sepia en grijs, 17,4 x 24,2

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1866*

C.M. 9379/6

76 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

De kerk van Breukelen, 1867

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening gewassen in sepia en grijs, 17,6 x 24,4

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1867*

C.M. 9379/11

77 **Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Pentekening ingekleurd met waterverf, 18,9 x 26,9

Getekend links onder: *J: Bulthuis ad: vi: del.*

K.H.A. PS A/T 442

59 **Burg, Dirk van den**

1723 Utrecht - 1773 Utrecht

Kamerik, 1749

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 9,6 x 18,1

Getekend midden onder: *Aan den Houdijk agter de kerk te Kamerijk del: ad viv: Maij 1749: D. v: d. Burg*

R.A.U. top. atl. 807

60 **Burg, Dirk van den**

1723 Utrecht - 1773 Utrecht

Schalkwijk, 1760

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 19,7 x 36,1

Aan de keerzijde:

Steenbrug b t' Schalkwijk./17 sept 1760

R.A.U. top. atl. 944

61 **Burg, Dirk van den**

1723 Utrecht - 1773 Utrecht

Montfoort, 1769

Tekening in zwart krijt, gewassen in grijs, 10,6 x 18,9

Getekend aan de keerzijde: *by de Lindeboom te Montfoort/D: v: d Burg del: ad Vw: 1769*

K.H.A. PS A/T 411

62 **Doesburgh, Thomas**

Werkzaam omstreeks 1683 - 1714

Gezicht op Wijk bij Duurstede,

1759 Amsterdam

Huis ter Meer in de gemeente Maarssen,

1e helft 18e eeuw

Ets, 62,7 x 88,6

Getekend midden onder: *Geteekent en in 't Koper gebragt door HENDRIK DE LETH, op de Beurs-sluis in de Visser.*
Mus. Flehite AC port. 14 - 115

65 **Leupenius (Lupenius), Johannes**

1647 - 1693 Amsterdam

Kaart van de heerlijkheid van Jaarsveld, 1685

Pentekening met waterverf ingekleurd, 114,3 x 68,7

Getekend midden links: *door my Joannes Leupenius geadm landmeeter./1685*

R.A.U. archief Huis Jaarsveld 762

66 **Liender, Paulus van**

1731 Utrecht - 1797 Haarlem

Odiijk, gezicht op het dorp met de herberg, 1750, 1763

Pentekening ingekleurd met waterverf, 22,6 x 31

Getekend aan de keerzijde:

Paul: v: Liender fec: 1763; t Dorp Odiijk bij Utrecht 1750.

R.A.U. top. atl. 931

67 Toegeschreven aan:

Liender, Paulus van

1731 Utrecht - 1797 Haarlem

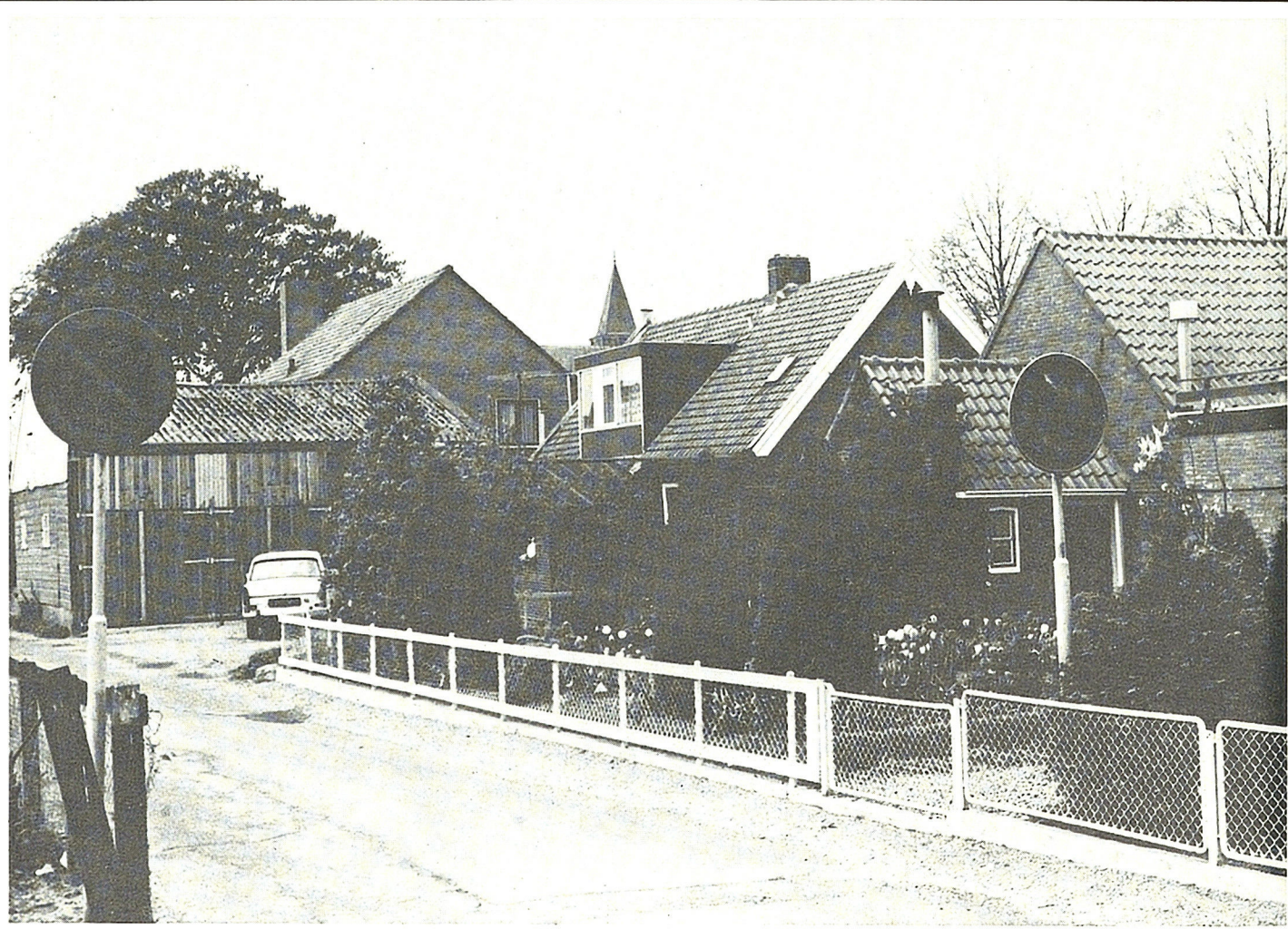
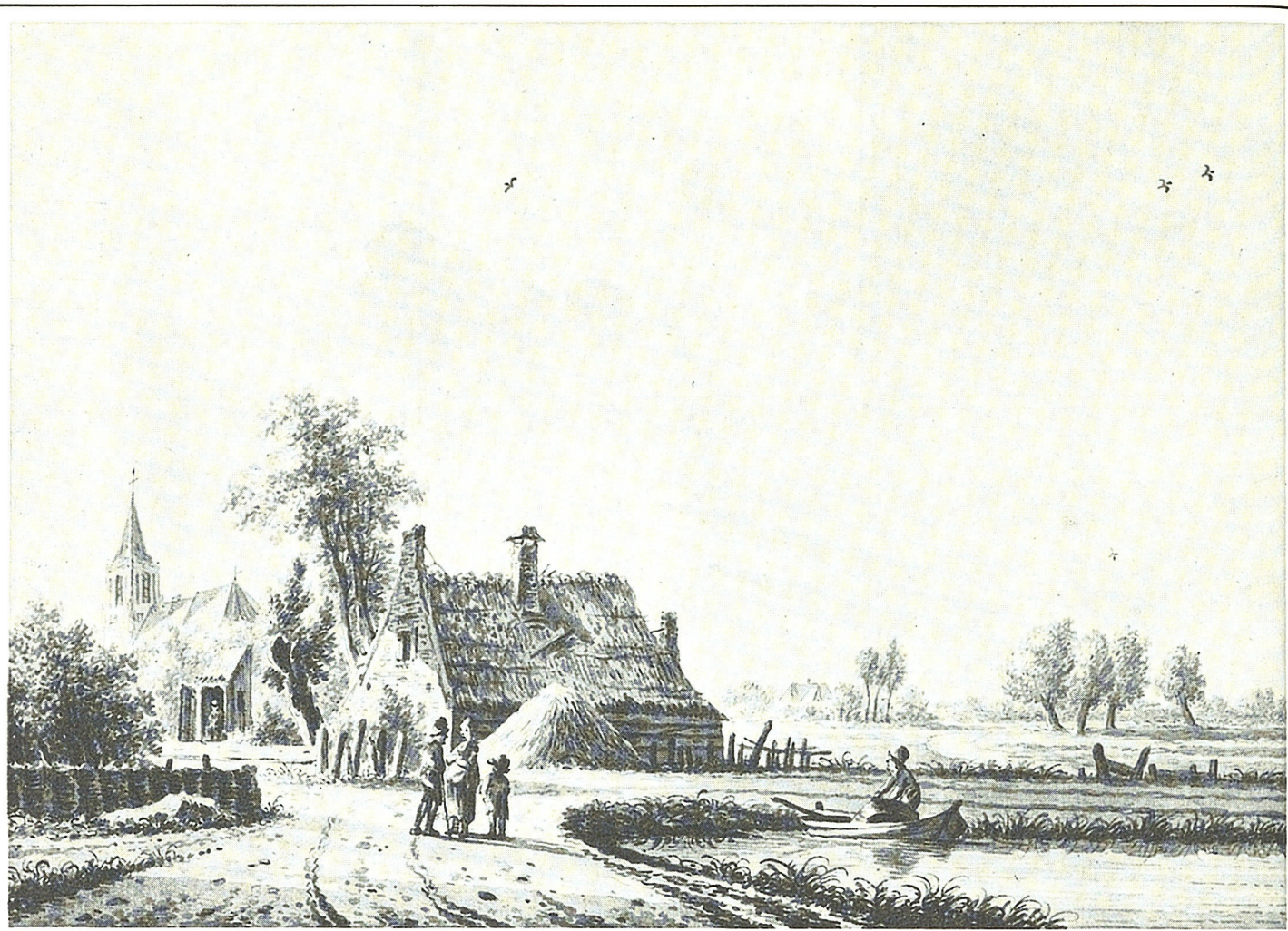
Bunschoten, omstreeks 1790

Pen- en penseeltekening gewassen in sepia en O.I. inkt, 9,4 x 14,3

Aan de keerzijde: *Bunschoten*

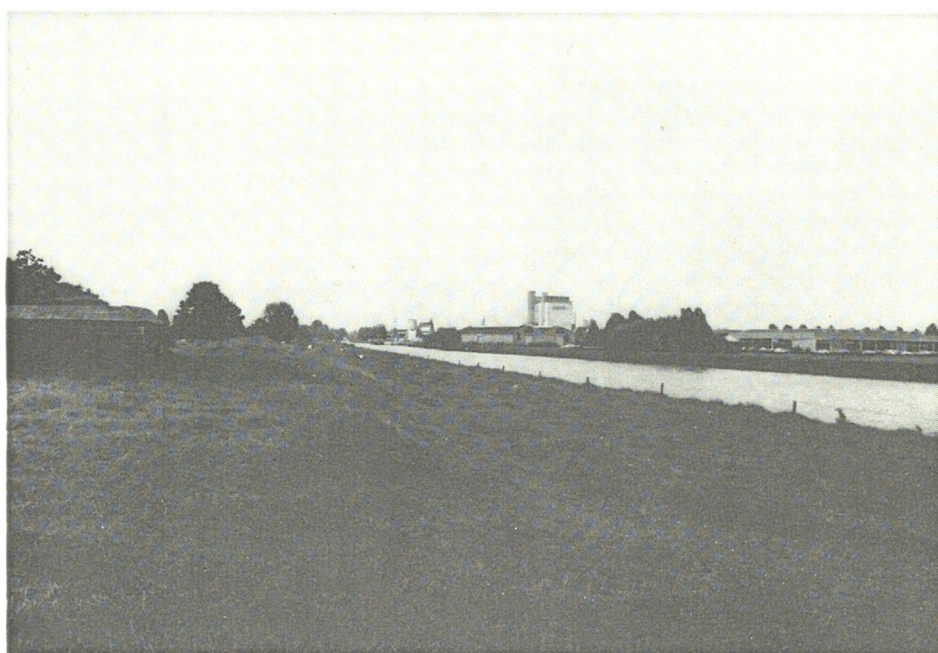
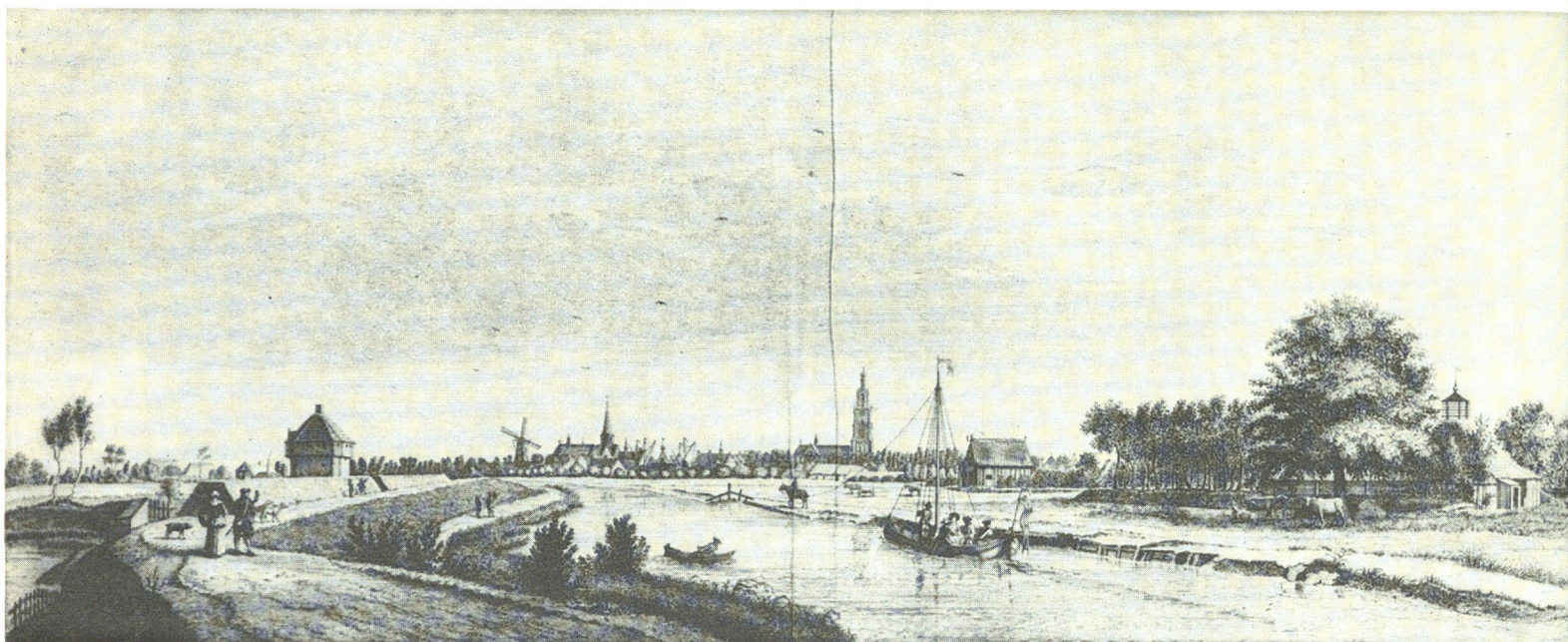
92

55

86

Vecht

De Ridderhofstad Oudaen, 1867

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening

gewassen in sepia en grijs, 19,2 x 26,5

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1867*

C.M. 9379/14

▶ **78 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Gezicht op Loenen, 1868

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening

gewassen in sepia en grijs, 18,4 x 25

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1868*

C.M. 9379/27

▶ **79 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Landschap bij Breukelen, 1869

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening

gewassen in sepia en grijs, 19 x 25,9

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1869*

C.M. 9379/33

▶ **80 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Gezicht op de Vecht, 1870

Aquarel, 18,5 x 26,6

Getekend links onder: *PJ Lutgers 1870*

C.M. 9379/40

▶ **81 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Gezicht op Nigtevecht, 1870

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening

gewassen in sepia en grijs, 17,7 x 26,6

Getekend links onder: *PJ Lutgers 1870*

C.M. 9379/48

▶ **82 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Het Huis Weeresteijn, 1871

Aquarel, 17,6 x 26,3

Getekend links onder: *PJ Lutgers 1871*

C.M. 9379/52

▶ **83 Lutgers, Petrus J.**

1808 Amsterdam - 1874 Loenen a/d

Vecht

Gezicht op de Vecht, 1871

Penseel-, pen- en zwart krijt tekening

gewassen in sepia en grijs, 18,7 x 27,5

Getekend rechts onder: *PJ Lutgers 1871*

C.M. 9379/54

▶ **84 Nederlandse tekenaar**

Werkzaam in de 18e eeuw

Het huis Lunenburg in de gemeente

Langbroek, 2e helft 18e eeuw

Aquarel, 15,1 x 21,9

Mus. Flehite AC port. 13 - 1792

▶ **85 Numan, Hermanus**

1744 Ezinge bij Groningen - 1820

Amsterdam

Gezicht op de Vecht bij Maarssen, 1804

Aquarel, 17,7 x 24,8

Getekend aan de keerzijde: *H: Numan*

ad. viv. del. 1804.; met andere hand:

Bij Maarsen, aan de Vecht.

Mus. Flehite AC port. 14 - 100¹

▶ **86 Philips, Jan C., naar: Beyer, Jan de,**

(1703Aarau - na 1769 Kleve)

Omstreeks 1700 Amsterdam - omstreeks

1773 Amsterdam

Amersfoort vanaf de Eem, 1751, 1756

Ets, 34 x 51,6

Getekend links onder: *J. de Beyer ad viv.*

delin. 1751; rechts onder: *J. C. Philips*

fec. 1756.; opschrift midden onder:

De Stad AMERSFOORT, Langs de

Rivier de Eem te zien.

Mus. Flehite A.v.A. port. N 2

▶ **87 Toegeschreven aan:**

Schoute, Hubert P.

1747 Amsterdam - 1822 Haarlem

Maarsen, omstreeks 1800

Pen- en penseeltekening gewassen in

O.I. inkt, 17,2 x 22,7

Aan de keerzijde: *tot Maarse aan t begin*

van de | kly en kerkweg

▶ **88 Spilman, Henricus (Hendrik)**

1721 Amsterdam - 1784 Haarlem

Bunschoten, omstreeks 1780

Pentekening ingekleurd met waterverf,

8,7 x 11,4

Getekend rechts onder: *Hs Spilman*

dél.; opschrift midden onder:

Bunschooten

K.H.A. PS A/T 496

▶ **89 Toorenburgh, Gerrit**

1737 Amsterdam - 1785 Nijkerk

Kerk te Eemnes binnendijs, 2e helft

18e eeuw

Aquarel, 12,6 x 19

Mus. Flehite AC port. 13 - 80

90 Versteegh, Jacob
1730 Utrecht - 1816 Jutphaas
Herberg de Klop tussen Utrecht en
Zuylen, 1779

Aquarel, 17,2 x 25,2
Getekend aan de keerzijde: *Tusschen*
Utrecht en Zuylen 1779. J. Versteegh
del. ad viv.

G.A.U. W 3.15

91 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht
Dorp Eemnes buitendijks, omstreeks
1780

Zwart krijt tekening gewassen in grijs,
29,3 x 41

Getekend links onder: *N: Wicart. Del.*
v.; aan de keerzijde: 't Dorp Emmenes-
Mus. Flehite AC port. 13 - 82

94 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht
Bunschoten, omstreeks 1800

Zwart krijt tekening gewassen in
O.I. inkt, 29,2 x 40,7
Getekend links onder: *N: Wicart. Del-;*
aan de keerzijde: *'t Dorp Bunschooten.;*
Mus. Flehite AC port. 13 - 16
van de/kly en kerkweg
K.H.A. PS A/T 597

95 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht
De Meern, omstreeks 1800

Penseeltekening gewassen in O.I. inkt,
36,1 x 49,2

Getekend links onder: *N: Wicart. ad*
Vivum; aan de keerzijde t Dorp de
Meeren

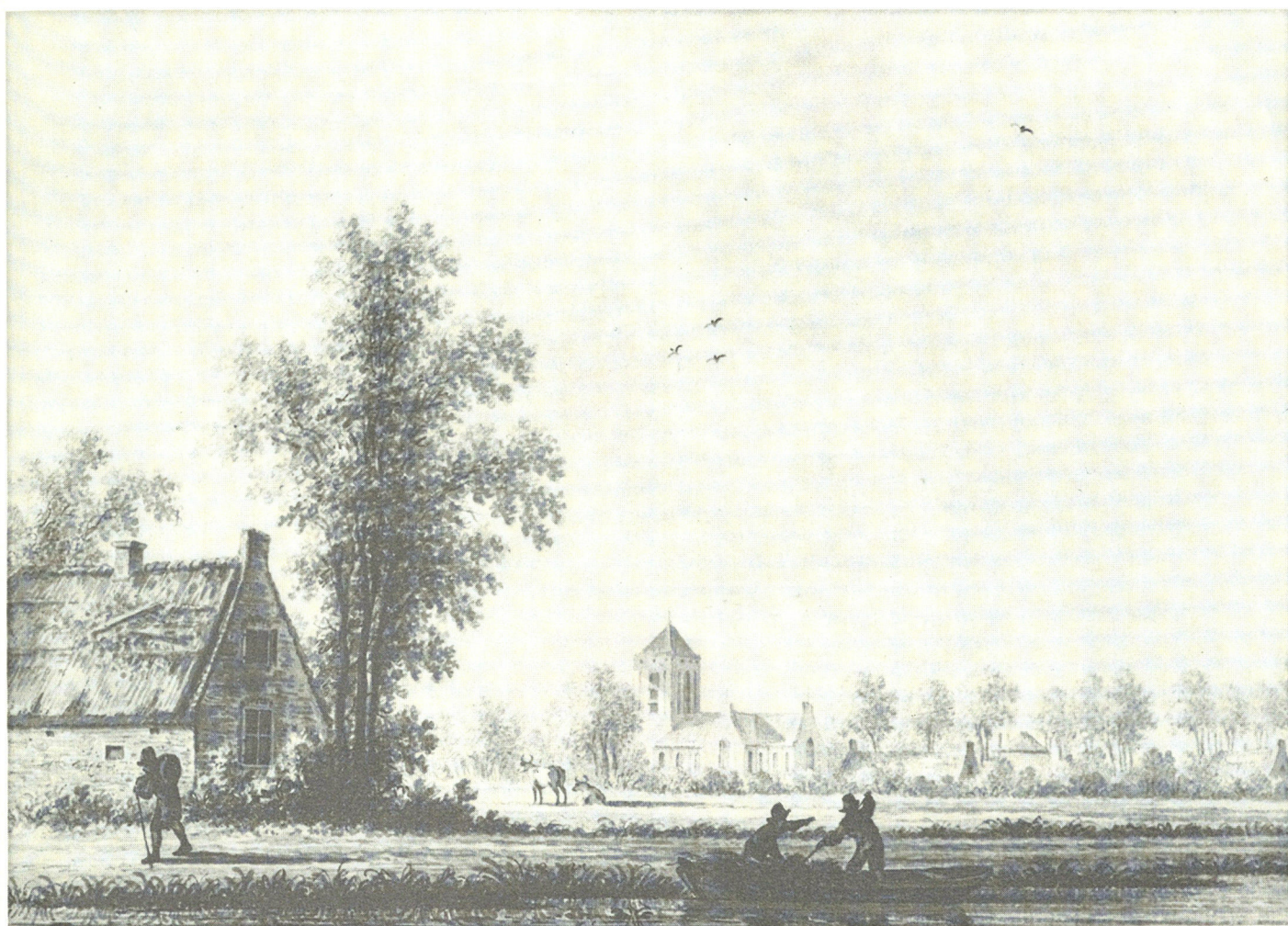
R.A.U. top. atl. 895 - 2

96 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Eemnes, omstreeks 1800
Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 32,7 x 45,8
Getekend links onder: *N: Wicart. inv.;*
aan de keerzijde: *'t Dorp Emmenes.;*
met andere hand: *prov Utr*
K.H.A. PS A/T 515

97 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht

Jutphaas, omstreeks 1810
Pen- en penseeltekening in O.I. inkt,
16,6 en 51,6
Getekend links onder: *N. Wicart. inv.;*
aan de keerzijde: *'t Dorp Jutphaas.*
K.H.A. PS A/T 527

92 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht
Lopik, omstreeks 1790

Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 35,7 x 51,9
Getekend links onder: *Wicart.;* aan de
keerzijde: *'t Dorp Lopick, in 't Stigt,*
K.H.A. PS A/T 566

93 Wicart, Nicolaas
1748 Utrecht - 1815 Utrecht
Herberg de Klop bij Utrecht, omstreeks
1790

Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 36 x 52,6
Getekend links onder: *N: Wicart. inv.;*
aan de keerzijde: *De Herberg de Klop*
bij Utrecht.
K.H.A. PS A/T 851

DEZE KAART IS AFGELEID VAN
DE BODEMKAART VAN NEDERLAND
SCHAAL 1 : 200.000 AANGEVULD
MET GEGEVENS VAN BODEMKAART
SCHAAL 1 : 50.000 BEIDE VAN
STIBOKA WAGENINGEN

PROVINCIE UTRECHT

Veengronden	
Rivierklei	
Klei op veengronden	
Zandgronden	
Oude zandbouw landgronden	
Stedelijk gebied	
Oude bewonings- plaatsen	

LEGENDA

Op de hogere gedeeltes van Nederland, waartoe ook de Utrechtse heuvelrug behoort, en op de stroomruggen langs de rivieren ontstonden de eerste wooncentra. Nadat de Romeinen in de derde eeuw weggetrokken waren vestigden verschillende volksgroepen uit de Noordduitse laagvlakte, waaronder Angelen en Saksen, zich o.a. op de hoge zandgronden in ons land en vermengden zich daar met de aanwezige bosbewoners. Ze brachten hun eigen ontginnings- en landbouwmethoden mee: de boerderijen werden dicht bijeen om een brink gebouwd, en daar omheen werd zoveel land ontgonnen als voor de voedselvoorziening van het dorp nodig was. Vervolgens werd het aldus ontstane bouwland in blokken en stroken verdeeld onder de deelnemers aan de ontginning. Aanvankelijk hield men de vruchtbaarheid van de grond op peil door de akkers af en toe braak te laten liggen en te beweiden met schapen, later ging men ze bemesten met heideplaggen, zoals onder het hoofdstukje Zand staat beschreven. Om de akkers heen werden wallen opgeworpen, soms met aan beide zijden diepe sloten, tegen het binnendringen van schadelijk wild en om het vee op eigen terrein te houden, de z.g. wildgraven. De wallen werden beplant en deze houtwallen werden een typerend element in het landschap. Zo ontstonden de essen, enken of engen [zoals ze in Utrecht genoemd worden]. De akkers van één boer lagen meestal her en der verspreid, maar zolang er een grote mate van samenwerking was gaf dit geen moeilijkheden. De ruilverkavelingen van onze tijd hebben dergelijke 'verbrokkelde' gebieden, waarin een hechte en besloten gemeenschap leefde, helemaal van hun oorspronkelijke karakter beroofd. Waar de dorpen uitgroeid zijn tot grote plaatsen is er van de oude structuur natuurlijk niets meer te bespeuren. Tot de oude eng- [es-, enk-]dorpen behoren in de provincie Utrecht: de plaatsen Rhenen Elst, Amerongen Leersum, Doorn, Zeist, Amersfoort, Oud-Leusden, Soest en Baarn.

Een heel andere manier van ontginnen moest worden toegepast op de lage moerasige gronden. De Ienen van het Bisdom Utrecht in Eemnes, het Langbroek tussen Zeist en Amerongen, de stroken langs de Kromme Rijn en het elzenmoerasbos tussen de Vecht en het Gooi, behoren tot de oudste moerasontginningen in de provincie. Alleen op oeverwallen [van de Vecht b.v.] en op zandruggen kon gebouwd worden, en langs de dijken die werden aangelegd om het gewonnen land tegen het water te beschermen. In deze gebieden ontstonden geen landbouwgemeenschappen, iedere leenman of pachter moest zijn eigen stuk land [ook wel slag genoemd] moeizaam aan het moeras ontworstelen. De bebouwing was ook niet centraal gericht maar strekte zich in de lengte uit

langs de rivier of dijk. De slagen waren heel langgerekt [soms wel langer dan een kilometer] en lagen met de smalle kanten naar de dijk of rivier in eindeloze rijen naast elkaar, gescheiden door weggetjes en door sloten, die voor de ontwatering dienden. Veel van het slagenlandschap ging in de 17de en 18de eeuw verloren door het turfsteken.

De stad Utrecht is een van de oudste nederzettingen in het rivierengebied geweest. Aanvankelijk was het alleen maar een Romeins fort op een strategische plaats, nl. op een stroomrug aan de Rijn bij een doorwaadbare plek. In de vroege middeleeuwen groeide de nederzetting door zijn gunstige ligging uit tot een geestelijk centrum, waar ook de handel tot bloei kon komen. De Kromme Rijn begon echter te verlanden omdat hij zijn water aan de Lek verloor, en toen er in de 12de eeuw bij Wijk bij Duurstede een dam gelegd werd, was deze belangrijke handelsweg voor Utrecht helemaal afgesneden. Daarom werd in het jaar 1148 de Vaartse Rijn naar de Lek gegraven. Inmiddels had Utrecht stadsrechten gekregen en begon men met het bouwen van muren. In 1380 waren de wallen en de singels klaar. Tot het einde van de 19de eeuw bleef de bebouwing van de stad op enkele kleine vestigingen buiten de stadspoorten na helemaal binnen de singels. Direkt daarbuiten werd landbouw beoefend en in Oudwijk en Abstede vooral tuinbouw. Tussen 1832 en 1870 werden de stadsmuren en de poorten in het kader van de plannen van Zocher gesloopt en werden langs de wallen parken aangelegd. Hoewel er in de 17de eeuw al plannen waren ontworpen voor uitbreiding van de stad buiten de singels, kwamen die uitbreidingen nu pas werkelijk op gang, zij het aanvankelijk op nogal ongeorganiseerde wijze. Utrecht werd ook een knooppunt van spoorwegen en rond 1870 was de stad aan alle kanten ingesloten door spoorlijnen. Hierdoor en door de loop van de waterwegen werden de eerste nieuwe wijken onregelmatig van vorm. Nog in de 19de eeuw werd in het oosten het gebied aan weerszijde van de Biltstraat en de driehoek Biltstraat Maliesingel Oosterspoorbaan volgebouwd, en in het westen de ruimte tussen het Centraal station en de Bemuurde Weerd. Voor de eerste wereldoorlog waren er al uitbreidingsplannen die de hele toenmalige gemeente Utrecht met bebouwing zouden opvullen, maar die werden pas na de oorlog uitgevoerd. De plaatsen buiten de singels, die in de oude tekeningen en prenten op de tentoonstelling nog een landelijk of dorpsachtig karakter hebben, zijn nu allemaal veranderd in propvolle wijken, doorsneden door autowegen, alleen nog maar herkenbaar aan hun oude namen.

98 **Beijer, Jan de**
1703 Aarau - na 1769 Kleve
Gezicht op de Vaartse Rijn, 1737 - 1739
Aquarel, 12,8 x 20,8
Getekend links onder: *JDB: ad viv: del: 1739.*; aan de keerzijde: *Langens de Vaert op/de stad Utrecht siende 1737*
G.A.U. EV 1.4

99 Toegeschreven aan:
Beijer, Jan de
1703 Aarau - na 1769 Kleve
Utrecht vanaf de Hagelbrug bij de Vleutense Wetering vanuit het westen, omstreeks 1738
Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 10,5 x 33
G.A.U. CC 3.1
100 **Bulthuis, Jan**
1750 Groningen - 1801 Amsterdam
Landweg met gezicht op de Dom, nu de Biltstraat, omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 8 x 10,7
Getekend links onder: *J.B. del.*; aan de keerzijde met andere hand: *Gezigt op de Bildstraat*
K.H.A. PS A/T 366

101 **Burg, Dirk van den**
1723 Utrecht - 1773 Utrecht
Landweg met gezicht op de Dom, nu de Biltstraat, 1750

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 12,4 x 19,1

Aan de keerzijde: *op de Biltse Straat buyten Utrecht/1750*
K.H.A. PS A/T 363

102 **Burg, Dirk van den**
1723 Utrecht - 1773 Utrecht
Utrecht vanaf het Houtense Pad, 1751

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 19 x 30,4
Getekend rechts boven: *Op t Houtensche Pad buijten Utrecht del: ad Vw: 27 Aug 1751. D. v: Burg*
K.H.A. PS A/T 348

103 **Burg, Dirk van den**
1723 Utrecht - 1773 Utrecht
Oprijlaan van de boerderij Abstede, 1760

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 17,1 x 24,5
Nummering rechts onder: *A. N°. 16.*; aan de keerzijde: *Aan/den ingang van absteede; de Zugang vom Abstede/ 12 sept 1760*
K.H.A. PS A/T 369

104 Toegeschreven aan:
Liender, Jacobus van
1696 Utrecht - 1759 Utrecht
Gezicht op Utrecht van de Vaartse Rijn, omstreeks 1750
Pentekening in sepia ingekleurd met waterverf, 11,7 x 21,1

Aan de keerzijde: *by Utrecht*
K.H.A. PS A/T 341

105 **Lokhorst, Jan van**
1837 Utrecht - 1874 Brussel
Gezicht op de Leidseweg bij Utrecht, omstreeks 1890
Ets, 10,8 x 19,3
Getekend rechts onder: *Jan v Lokhorst*; links onder: 3
C.M. 13494

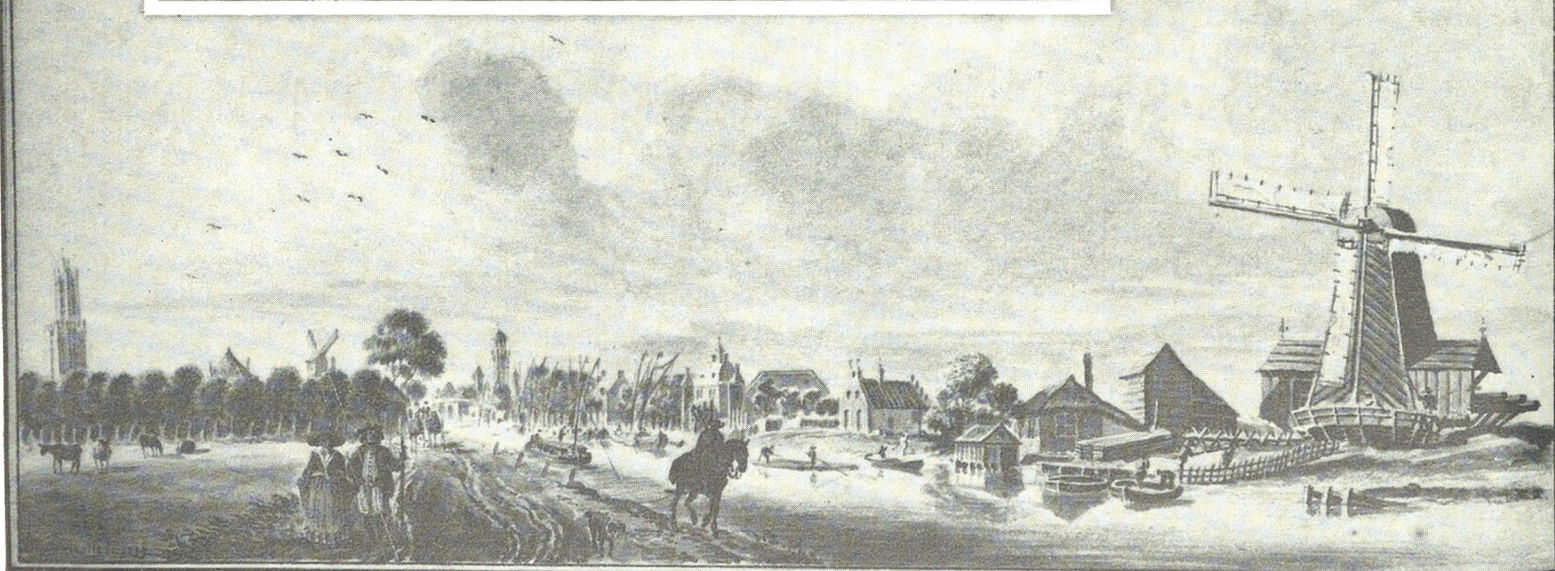
106 **Lokhorst, Jan van**
1837 Utrecht - 1874 Brussel
Het Zwartewater bij Utrecht, omstreeks 1890
Ets, 10,8 x 19,3
Getekend links onder: *Jan v Lokhorst fe/4*
C.M. 13495

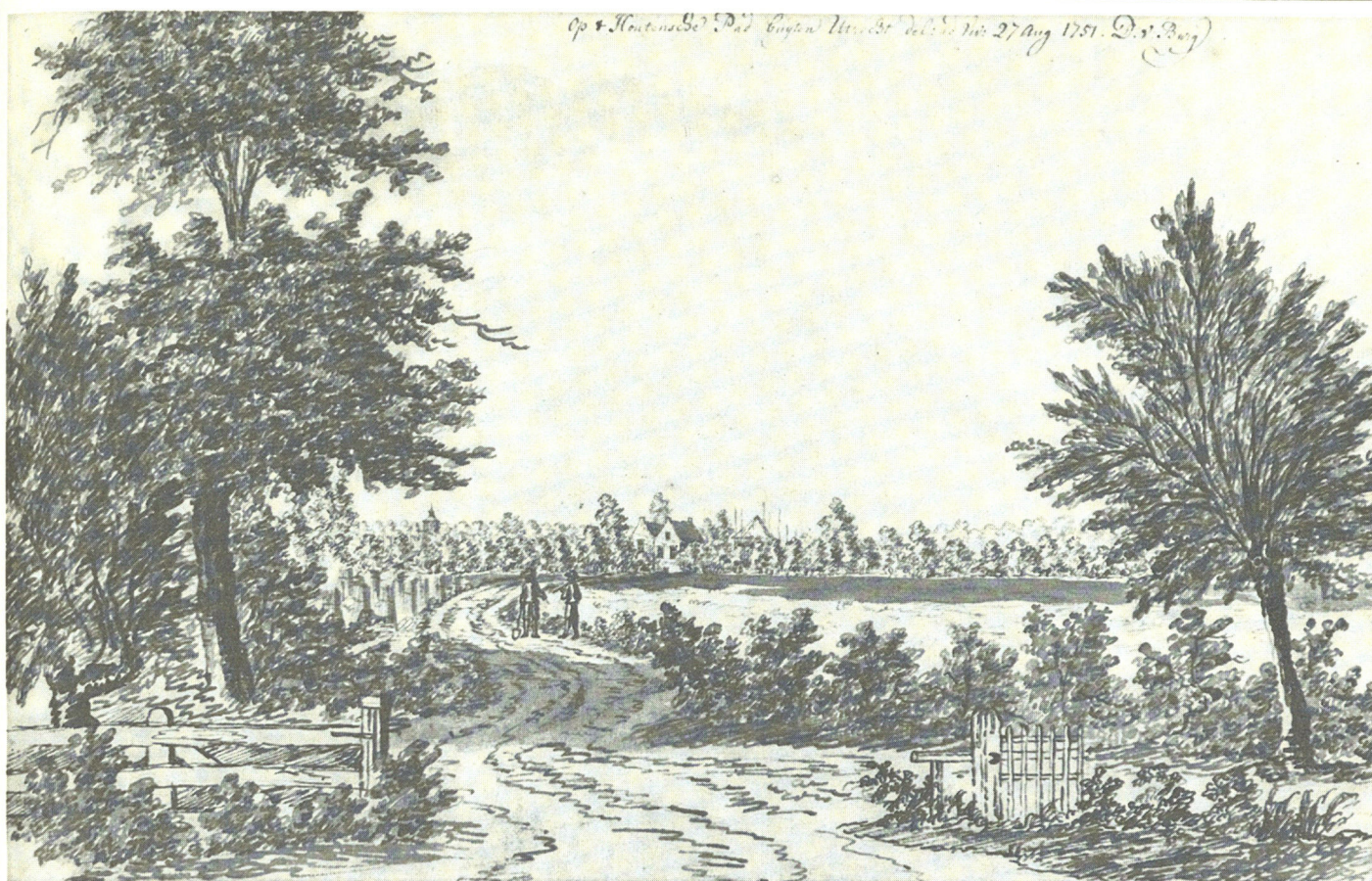
107 **Lokhorst, Jan van**
1837 Utrecht - 1874 Brussel
De Ezelsdijk bij Utrecht, omstreeks 1890
Ets, 11 x 19,4
Rechts onder: *Ezelsdijk*, links onder: 6
C.M. 13497

108 **Nederlandse etser**
Werkzaam in de 18e eeuw
't Hommeltje bij Utrecht, omstreeks 1750
Ets, 18,5 x 22
Opschrift midden onder: *'t Hommeltje by Utrecht.*
G.A.U. W 3.6

109 **Nederlandse tekenaar**
Werkzaam in de 18e eeuw
Kromme Rijn uit het zuid-oosten met twee boerderijen en op de achtergrond de torens van de Dom en de St. Nicolaaskerk, 1751
Pen- en penseeltekening gewassen in

98

Op v. Houten'sche 'Paas' Engelen' Utr. St. del. te Nbr 27 Aug 1751. D. v. Breg

102

O.I. inkt, 12,8 x 23

Aantekening aan de keerzijde: *Gesigt aan den Crommenrijn 1751*

G.A.U. Kromme Rijn 1751

▶ **110 Nederlandse tekenaar**

Werkzaam omstreeks 1800

Leidse vaart uit het westen met de achterzijde van het St. Jacobsgasthuis, de toren der St. Jacobskerk en de Catharijnepoort, omstreeks 1800

Pen- en penseeltekening gewassen in O.I. inkt, 15,5 x 20

Aantekening aan de keerzijde:

Gesigt aan. de Leydse Vaert na Utrecht toe te Sien

G.A.U. Leidseweg ± 1800

▶ **111 Nederlandse tekenaar**

Werkzaam in de 19e eeuw

Voorgevel van het huis Hogeland aan de Biltstraat, omstreeks 1830

Aquarel, 43,2 x 58

G.A.U. Pa 6

▶ **112 Nederlandse tekenaar**

Werkzaam in de 19e eeuw

Achtergevel van het huis Hogeland aan de Biltstraat, omstreeks 1830

Aquarel, 43 x 55,7

G.A.U. Pa 6

▶ **113 Nederlandse tekenaar**

Werkzaam in de 19e eeuw

Oostzijde van het bolwerk Manenburg, omstreeks 1850

Pen- en penseeltekening gewassen in sepia, 36,1 x 46,4

G.A.U. Db 4.19

▶ **114 Ploos van Amstel, Jacob C.**

1726 Weesp - 1798 Amsterdam

Boerenwoningen Abstede bij Utrecht, omstreeks 1770

Tekening in zwart krijt gewassen in sepia en O.I. inkt, 9,8 x 15,3

Getekend aan de keerzijde: *P vAmstel*; met andere hand: *in Abstede te Utrecht*, K.H.A. PS A/T 370

▶ **115 Saftleven, Herman**

1609 Rotterdam - 1685 Utrecht

Kromme Rijn buiten Tolsteeg, omstreeks 1670

Tekening in zwart krijt gewassen in grijs, 13,7 x 17,4

Aan de keerzijde: *4 : 10*

K.H.A. PS A/T 346

▶ **116 Saftleven, Herman**

1609 Rotterdam - 1685 Utrecht

Rijndijk te Utrecht, omstreeks 1670

Tekening in zwart krijt gewassen in bister, 10,7 x 15,4

Getekend rechts onder: *HS*; aan de keerzijde met andere hand:

de Rijndeijk/ f LL

K.H.A. PS A/T 340

▶ **117 Stellingwerf, Jacobus van**

1724 - 1756

Gezicht in Abstede bij Utrecht,

omstreeks 1750

Pentekening gewassen in O.I. inkt,

14,1 x 18,8

Opschrift midden onder: *Abstede*

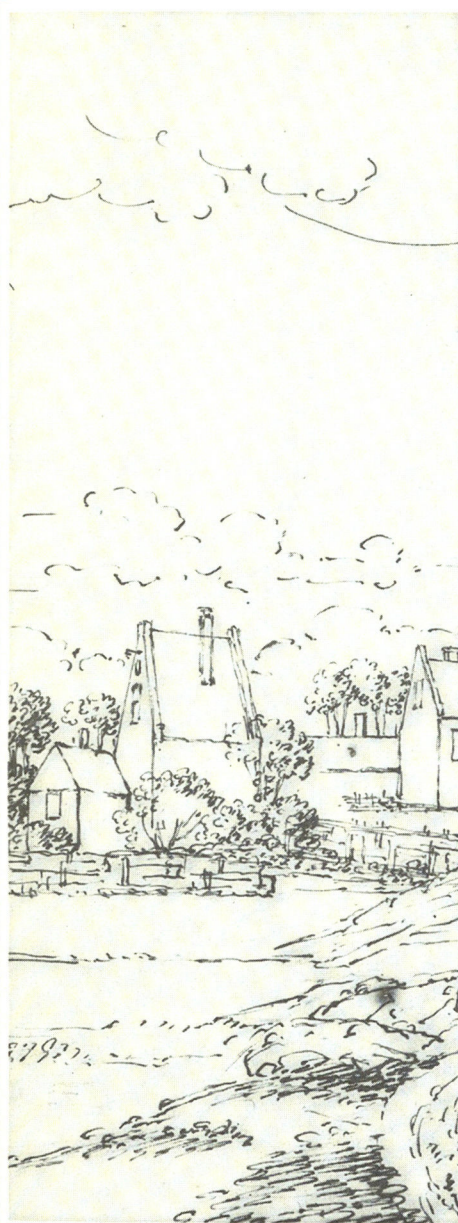
K.H.A. PS A/T 368

118 Verheyen, Jan H.
1778 Utrecht - 1846 Utrecht
Gezicht buiten Catharijne vanaf de
Daalse dijk uit het noordwesten,
omstreeks 1820
Pentekening in bister, 35,4 x 42
Getekend rechts onder met andere hand:
J. H. Verheyen
G.A.U. CC 2
119 Verrijck, Dirk
Omstreeks 1735 - tussen 1786 en 1795

118

Den Haag (?)
Biltstraat met een boerenwoning aan de
Biltse Grift, omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 25 x 38,4
Getekend links onder: *D Verryk: del. ad.
viv.*; opschrift midden onder: *De
VINGER - HOED-MOOLE op de
BILDSTRAAT. buijte Utrecht:*
G.A.U. Biltstraat omstreeks 1780
120 Verrijck, Dirk
Omstreeks 1735 - tussen 1786 en 1795
Den Haag (?)
Dijk bij de boerderij Jaffa bij Utrecht,
omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 23,7 x 38,5

Getekend links onder: *D: VERRYK.*;
aan de keerzijde met andere hand: *de
Jatpháse-Dyk: buyte Utregt*
K.H.A. PS A/T 339
121 Verrijck, Dirk
Omstreeks 1735 - tussen 1786 en 1795
Den Haag (?)
Bolwerk Manenburg met de brug over
de Kromme Rijn aan de Tolsteegsingel,
omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening in O.I. inkt,
28,1 x 41,1
Opschrift aan de keerzijde: *Gezigt de
Cromme Rijnschenbrugh buyten de
Tolsteegpoort*
G.A.U. Db 4.1
122 Verrijck, Dirk

Omstreeks 1735 - tussen 1786 en 1795
Den Haag (?)
De Vleutense Wetering bij Jaffa,
omstreeks 1780
Pen- en penseeltekening gewassen in
O.I. inkt, 19 x 30,3
Getekend rechts onder: *D: Verrijck Fec.*;
aan de keerzijde met andere hand: *Gezigt
in de Jappháze Wyde buyten Utregt*
K.H.A. PS A/T 338
123 Vianen, Jan van, naar: Specht,
Caspar (werkzaam omstreeks 1686 te
Utrecht)
Omstreeks 1660 Amsterdam - na 1726?
Maliebaan met Maliehuis en een
gedeelte van het bolwerk Lepenburg,
1697 Geëtste gravure ingekleurd met

watervarf, 20 x 31,6
 Getekend links onder in de rand: A°:
Per Casper Specht 1697; rechts onder:
J. van Vianen fecit; links onder in de
 plaat: *J. v. Vianen f*; opschrift midden
 onder in de rand: 't *Vermakelyck*
gesicht van de MALIE-BAEN 'T
UTRECHT

G.A.U. Maliebaan 1697

115 124 Wicart, Nicolaas

1748 Utrecht - 1815 Utrecht
 Het Loevenhoutje buiten de Weerd,
 omstreeks 1800

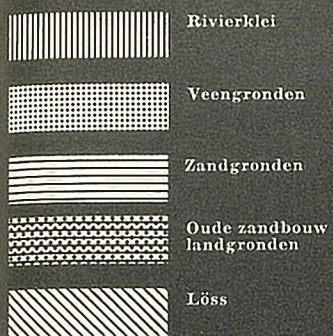
Pen- en penseeltekening gewassen in
 O.I. inkt, 45,5 x 58

Getekend links onder: *Wicart*,; aan de
 keerzijde: 't *Loevenhoutje buiten de*
Stad Utrecht; met andere hand: *buiten*
de weerd

K.H.A. PS A/T 321

NEDERLAND GLOBALE BODEMKAART

LEGENDA

0 10 20 30 40 50

AANTEKENINGEN

Lijst van gebruikte afkortingen

C.M.	—	Centraal Museum
G.A.U.	—	Gemeentelijk Archief Utrecht
inv.	—	invenit
K.H.A.	—	Koninklijk Huis Archief
Mus. Flehite	—	Oudheidkundige Vereniging „Flehite” te Amersfoort
R.A.U.	—	Rijksarchief in de Provincie Utrecht
top. atl.	—	Topografische Atlas
ad v	}	ad vivum
ad vi		
ad viv		
ad Vw		
a v	}	delineavit
del		
Del.v.		
delin.		
f	}	fecit
F		
fe		
fec		
ft		

Bij de afmetingen staat de hoogte voor de breedte; maten zijn in centimeters.

Ontwerp: Anthon Beeke
 Druk: Drukkerij van Rossum b.v.
 Cliché's: De Reproductie Compagnie b.v.
 Fotoverantwoording:
 Luchtfoto's, Stiboka, Wageningen.
 Landschap, Girolamo Muziano, G.F.S.G.,
 Florence. Illustratie uit Beatus Anglicus'
 Boeck van de proprieteyten der dingen,
 Koninklijke Bibliotheek, den Haag.

